

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Katedra ruských a východoevropských studií

Bakalářská práce

2024

Kateřina Tancmanová

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Katedra ruských a východoevropských studií

Volyňský masakr v polských učebnicích (2012-2023)

Bakalářská práce

Autorka práce: Kateřina Tancmanová

Studijní program: Teritoriální studia

Vedoucí práce: prof. PhDr. Kateřina Králová, Ph.D., M.A.

Rok obhajoby: 2024

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Řepově dne 31. 7. 2024

Kateřina Tancmanová

Bibliografický záznam

TANCMANOVÁ, Kateřina. *Volyňský masakr v polských učebnicích (2012-2023)*. Praha, 2024. 54 s. Bakalářská práce (Bc). Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií, Katedra ruských a východoevropských studií. Vedoucí bakalářské práce prof. PhDr. Kateřina Králová, Ph.D., M.A.

Rozsah práce: 108 914 znaků

Abstrakt

Tato bakalářská práce se zabývá vývojem interpretací volyňského masakru v polských učebnicích dějepisu v období mezi lety 2012 a 2023. Cílem práce přitom je ukázat, jakým způsobem spolu proměny těchto narativů a měnící se politické interpretace této historické události v čase korelují. V první části vytyčuje autorka klíčové teoretické koncepty a parametry debaty o interpretaci násilí, které slouží jako východisko pro v práci později provedenou analýzu. Druhá část nastiňuje detaily akademické a politické debaty o volyňském masakru jako události i jako předmětu politiky paměti. V poslední části pak autorka přechází k analýze učebnic. S vědomím nastíněného kontextu předešlých kapitol pak ve vybraných hlediscích analyzuje proměny interpretací učebnic a následně odpovídá na výzkumnou otázku.

Abstract: The Volhynia Massacre in Polish textbooks (2012-2023)

This bachelor's thesis examines the evolution of interpretations of the Volhynia massacre in Polish history textbooks between 2012 and 2023, with the aim of showing how the changes in these narratives and the changing political interpretations of this historical event correlate over time. In the first part, the author sets out the key theoretical concepts and parameters of the debate on the interpretation of violence, which serve as a starting point for the analysis later in the thesis. The second part outlines the details of the academic and political debate on the Volhynia massacre as an event and as an object of the politics of memory. In the last part, the author then moves on to an analysis of the textbooks. Aware of the outlined context of the previous chapters, she then analyses the changing interpretations of the textbooks in selected aspects and then answers the research question.

Klíčová slova: volyňský masakr, učebnice, Polsko, interpretace dějin, aktérství, vliv politiky, vývoj narativů

Keywords: Volhynia massacre, textbook, Poland, interpretation of history, actorhood, influence of politics, development of narratives

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala prof. PhDr. Kateřině Králové, Ph.D., M.A. za podnětné připomínky při vedení této práce a všem, kteří byli ochotni se mnou vést o sledovaném tématu diskuzi.

Obsah

Úvod.....	1
1. Aktérství v dějinách	4
1.1 Stát jako aktér a dějepis jako jeho nástroj	6
1.2 Narativy násilí a role aktérství v nich.....	7
1.2.1 Kvalitativní hodnocení násilí	8
1.2.2 Práce s aktérskými rolemi v minulém masovém násilí	10
1.3 Polská specifika.....	14
2 Volyňský masakr – jako událost a jako součást politiky	19
2.1 Politická debata do roku 2012.....	22
2.2 Politická debata po roce 2012	24
3 Volyňský masakr v učebnicích (2012-2023).....	28
3.1 Genocida, etnická čistka nebo tragédie? Kvalitativní hodnocení masakru	30
3.2 Pachatelé, oběti a diváci. Kdo byl kdo?	33
3.3 Masakr, podívej! Vizuelní doprovod učebnic.....	36
Závěr	40
Summary	42
Použitá literatura.....	44

Úvod

„Bez nalezení všech ostatků [obětí volyňského masakru], bez toho aniž by byly konečně uctěny, nemůže dojít k polsko-ukrajinskému usmíření“, prohlásil v červnu 2023 tehdejší premiér Polska Mateusz Morawiecki v rámci upomínkových akcí Národního dne památky obětí genocidy spáchané ukrajinskými nacionalisty na občanech Druhé polské republiky.¹ Tento památný den je v Polsku připomínkou vyvrcholení násilného konfliktu, během kterého ukrajinští nacionalisté brutálním způsobem zabíjeli civilní neukrajinské obyvatelstvo v oblastech dnešní západní Ukrajiny a jihovýchodního Polska. A ačkoliv se tento konflikt – v českém kontextu nazývaný volyňský masakr – odehrál během druhé světové války, tedy před více než 80 lety, zůstává – jak ilustruje Morawieckého výrok – živým tématem.

Na polské politické scéně akcentuje téma volyňského masakru především donedávna vládnoucí strana Právo a Spravedlnost (PiS), jejíž členem je i Mateusz Morawiecki. Byla to právě strana PiS, které se podařilo prosadit oficiální redefinici této události, když v roce 2016 protlačila v Sejmu usnesení o tom, že byl volyňský masakr genocidou. Akademická debata je však vůči použití takového označení velmi zdrženlivá a polští badatelé upozorňují, že vyostřená rétorika ohledně historie je především nástrojem PiS pro získání hlasů voličů. Jako jeden z klíčových nástrojů pro prosazování historického narativu této strany se přitom ukázaly paměťové a školské zákony. Vzhledem k tomu, že jde o relativně nedávná zjištění, snaží se tato práce přispět do probíhající akademické debaty o uvedené problematice. Analyzuje proto interpretace volyňského masakru v polských učebnicích dějepisu v kontextu politické debaty. Činí tak přitom skrze sledování dějepisných učebnic v rozmezí let 2012 a 2023. Toto časové rozpětí bylo zvoleno ze dvou důvodů. Zaprvé, vývoj interpretací učebnic do roku 2012 byl již zmapován. A zadruhé umožňuje tento časový horizont sledovat změny v učebnicích právě s důrazem na prosazení politiky PiS po jejím nástupu k moci v roce 2015.

Základním výzkumným zájmem, který práce sleduje, je tedy zmapování vývoje interpretací volyňského masakru v polských učebnicích dějepisu, přičemž klade důraz na dobový – a především právě dobový politický – kontext sledované problematiky.

¹ Rzeczpospolita. "Nie będzie pojednania polsko-ukraińskiego do końca". Apel premiera ws. ekshumacji ofiar rzezi wołyńskiej. Online. *rp.pl*. 11. 7. 2023. Dostupné z: <https://www.rp.pl/kraj/art38723471-nie-bedzie-pojednania-polsko-ukrainskiego-do-konca-apel-premiera-ws-ekshumacji-ofiar-rzezi-wolynskiej> [cit. 31. 7. 2024]

Výzkumná otázka, kterou celá tato práce sleduje zní, jak ve sledovaném období (2012-2023) koreloval vývoj narativu v učebnicích s vývojem v politické debatě?

Pro zodpovězení této otázky práce vychází jak z odborné sekundární literatury, tak přímo z učebnic a příslušných legislativních výstupů. Základní oporu této práce tvoří anglickojazyčná literatura. Pro klíčové nastínění historického kontextu a vývoje politiky paměti vychází práce především z publikací polského historika Grzegorze Motyky, který se volyňským masakrem dlouhodobě zabývá. Polský pohled na událost mu přitom v některých aspektech nelze upřít, avšak s prameny pracuje Motyka kriticky. Text dále čerpá z díla Timotyho Snydera, především pak z jeho knihy *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*. Ta je sice staršího data, avšak v kombinaci s prací Motyky představuje vhodný zdroj pro nastínění vývoje akademické debaty ohledně sledované události. Pro doplnění nejnovějších poznatků pak práce vychází také z čerstvě vydané publikace kolektivu polských a ukrajinských vědců: *The politics of memory in Poland and Ukraine: From reconciliation to de-conciliation*. Zahrnutím obou národností, kterých se polsko-ukrajinský spor o volyňský masakr týká, proto ve výsledku přináší vyvážený pohled na celou problematiku.

V první kapitole se práce soustředí na vymezení základních východisek práce. Skrze sekundární literaturu představuje klíčovou roli učebnic a dějepisného vzdělávání. Zároveň konceptualizuje specifický druh narativů násilí a rozebírá roli aktérství v něm. V závěru pak shrnuje specifika polského prostředí ve sledovaném období, v rámci kterého učebnice vznikly. První kapitola slouží k tomu, aby umožnila vnímat výsledky analýzy provedené ve třetí části v kontextu širší akademické debaty o násilí a jeho interpretacích.

Druhá kapitola práce se již přímo vztahuje k volyňskému masakru. Představuje dosavadní vědeckou debatu o masakru jako takovém, ale především jej reflektuje jako předmět politiky paměti. Klíčovou součástí této kapitoly je i rozbor legislativních aktů, které Sejm ohledně volyňského masakru vydal. Tato část má tedy za užití kombinace sekundární literatury a vybraných pramenů představit výchozí politický kontext, ve kterém učebnice analyzované ve třetí části práce vznikaly.

Třetí část práce pak představuje její jádro, tedy analýzu proměn interpretací volyňského masakru v učebnicích. K analýze učebnic jsem využila seznam schválených učebnic dostupný online na webových stránkách ministerstva školství. Z tohoto seznamu jsem identifikovala učebnice dějepisu věnující se období druhé světové války, které jsem následně sháněla během svého pobytu v rámci programu ERASMUS v polském Krakově.

Z dostupných titulů jsem dále určila, které učebnice o volyňském masakru pojednávají a v rámci nich jsem pak provedla analýzu, která se zaměřila na tři vybrané aspekty, kterými jsou:

- 1) proměny kvalitativního hodnocení masakru
- 2) proměny přiřazování rolí jednotlivým aktérům volyňského masakru
- 3) proměny volby doprovodných fotografií

První kritérium vychází z předpokladu, že kvalitativní hodnocení je podstatnou součástí narativů násilí. Sleduje proměny užívání pojmů kvalifikujících volyňský masakr, přičemž se zaměřuje především na termín genocida, kterým Sejm tento konflikt v roce 2016 oficiálně označil. Na tento termín se zaměřuji i z pohledu aktérství, a to v tom smyslu, zda a jak autoři určují aktéra, který označení genocida užil. Druhé kritérium se zaměřuje na vývoj ohledně přiřazování aktérských rolí účastníkům volyňského masakru. Uplatňuje přitom členění dle Hilbergova modelu pachatel-oběť-divák. Třetí kritérium se pak soustředí na specifickou součást narativů učebnic – doprovodné fotografie. Tato část je v práci zařazena, protože fotografie mají schopnost zdůraznit a usnadnit zapamatování.² Jejich volba je proto podobně důležitá a citlivá jako slova textů učebnic.

² Viz např. BEHNKE, Yvonne. How textbook design may influence learning with geography textbooks. *Nordidactica: Journal of Humanities and Social Science Education*, 2016, 2016: 1: 38-62, byť pro jiný obor.

1. Aktérství v dějinách

Pokud chápeme dějiny jako nekonečně velkou množinu osob, dějů a věcí, které byly nebo se staly, nelze je nikdy z jejich povahy samotné v plné komplexnosti rekonstruovat a poznat. Ne všechny prameny minulosti se dochovaly, ne všechno bylo zaznamenáno a zachováno. A ne všechny věci, které se dochovaly, jsou nám známé (ne všechno jsme objevili) nebo pro nás srozumitelné (ne všechno dokážeme rozluštit). Učebnice dějepisu jsou však příkladnou demonstrací toho, že i přes omezené poznání, kterého jsme schopni dosáhnout, jsou dějiny podstatnou součástí našeho světa. Avšak, jak už v 60. letech minulého století naformuloval britský diplomat a historik Edward Hallet Carr, je třeba dějiny chápat v následujícím duchu:

„Historik a historická fakta jsou pro sebe navzájem nezbytnými. Historik bez svých faktů je bez kořenů a marný; fakta bez svého historika jsou mrtvá a bezvýznamná. Moje (...) odpověď na otázku: Co jsou dějiny? tedy zní, že jsou nepřetržitým procesem interakce mezi historikem a jeho fakty, nekonečným dialogem mezi přítomností a minulostí.“³

Dějiny jsou tedy nejen historikovou interpretací historických faktů, ale i dobovou interpretací tvořenou určitým společenským, ale také osobním nastavením toho, kdo je zrovna čte a píše. Z povahy minulosti musí každá taková interpretace zahrnovat jistou míru selekce, simplifikace a generalizace toho, co je jejímu interpretovi známé (a někdy také užitečné). Jinými slovy, je to interpret, kdo určuje, co je významné a co není, a kdo zpravidla vytváří mezi vybranými fragmenty minulosti souvislosti a formuje je do jejího uceleného a logicky uspořádaného odrazu, neboli narativu.⁴ Právě z důvodu naprosto klíčové role interpreta je v této práci věnována pozornost autorům učebnic, respektive jejich interpretacím a narativům.

Ačkoliv je přístupů k narativu a jeho chápání celá řada, pro účely této práce postačí vyjít z obecné definice, kterou poskytuje *Encyclopedia of Case Study Research*: „Narativy jsou příběhy, které v posloupném pořadí poskytují smysluplné vyprávění událostí. Jsou určeny určitému publiku v určitém čase a na určitém místě.“⁵ Právě potřeba smysluplnosti vede vypravěče – v kontextu této práce autory učebnic – k tomu, aby z palety historických skutečností vybrali ty, které považují za podstatné. Jejich role je pro vyznění narativu klíčová

³ CARR, Edward Hallett. The historian and his facts. *What is history*, Penguin 2nd edition 1961, 24.5., kap. 1

⁴ WHITE, Hayden. *Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe*. JHU Press, 2014..

⁵ MILLS, Albert J.; DUREPOS, Gabrielle; WIEBE, Elden (ed.). *Encyclopedia of case study research*. Sage publications, 2009, s. 594. Dostupné z: <https://doi.org/10.4135/9781412957397>.

a výsledek jejich práce proto není historickou realitou, ale jen její interpretací.⁶

Nedílnou součástí interpretace minulých událostí a tvorby narativu je přiřazování určitých rolí vybraným aktérům, neboli práce s aktérstvím (v angličtině *agency*). Tento koncept je dlouhodobě součástí výzkumu v sociálních vědách a další podkapitoly se zaměří na jeho vybrané podoby ve větším detailu. Pro základní pochopení konceptu proto opět postačí definice z *Encyclopedia of Case Study Research*, a sice, že: „Aktérství je předpoklad konání, nikoli nekonání. Vztahuje se ke zkušenosti jednání, konání, uskutečňování věcí, uplatňování moci, bytí subjektem událostí a jejich ovládnutí.“⁷ Pokud toto aktérství člověk postrádá, stává se objektem událostí, nechává se omezovat a ovlivňovat. V reálném světě jsou přitom všichni jak subjekty aktérství (aktéry) tak i jeho objekty (je na ně uplatňováno aktérství). Mají kapacitu sociální kontext ovlivňovat a stejně tak být tímto kontextem ovlivňováni (jak v angličtině poněkud přesněji vyznívá: *they are acting and being acted upon*).⁸ Z povahy definice je tedy i autor učebnic chápán jako aktér, i jako ten, na koho je aktérství uplatňováno. Sám dějiny „tvoří“ a sám je jinými dějinami (svoji současností) tvořen. Jak řekl Carr, jde o nekončící dialog.⁹

Koncepty narativu a aktérství jsou klíčovými nástroji výzkumu sociálních věd, bylo o nich napsáno mnoho a ještě vícekrát byly aplikovány. Avšak cílem této práce není ponořit se do akademické debaty o teorii, nýbrž přinést – byť rozsahem malé – konkrétní výsledky. Následující podkapitoly se tak věnují převážně těm aktérům a narativům, které jsou z hlediska této práce významné. Mají tedy co dočinění s učebnicemi dějepisu, volyňským masakrem a současným Polskem. První z nich se zaměří na dějepis, jeho učebnice a jejich význam pro stát. Nastíní, že dějepis jako školní předmět není jen mostem mezi „tehdy“ a „dnes“, ale také – do větší či menší míry – mezi státem a společností. Další podkapitola již pojednává o specifickém typu narativů – narativech násilí, a zároveň představuje termíny a koncepty, které mají za využití aktérství umožnit provedení analýzy, jež je primárním předmětem této práce. Závěrečná podkapitola této části se věnuje polským specifikům v ohledu vztahu polského státu, polského školství a polských dějin, což má umožnit pochopení výsledků této práce v širším kontextu.

⁶ Ibid. a WHITE, Hayden. *Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe*. JHU Press, 2014, s. 5-7.

⁷ <https://sk-sagepub-com.ezproxy.is.cuni.cz/reference/casestudy/n5.xml>, 12.

⁸ <https://sk-sagepub-com.ezproxy.is.cuni.cz/reference/casestudy/n5.xml>, 12 a 15 – 16.

⁹ Carr, *What is History?*, 30.

1.1 Stát jako aktér a dějepis jako jeho nástroj

Aktérů, kteří interpretují dějiny, je celá řada. Někteří však mají lepší příležitost prosazovat svůj narativ než jiní.¹⁰ Jedním z aktérů s vůbec nejsilnější pozicí je přitom stát, který může narativ ovlivňovat skrze vydávání paměťové legislativy, pořádání upomínkových akcí nebo výstavbu památníků. Jedním z nástrojů, které má stát také do větší či menší míry k dispozici, je vzdělávání.

Panuje všeobecná akademická shoda na tom, že vzdělávání obecně vzniklo jako nástroj státu. Měl vychovat státu loajální daňové poplatníky a s rozvojem moderních států v 19. století také jejich národně uvědomělé obyvatele. Výuka standardizovaného jazyka, národního zeměpisu a dějepisu měla sloužit jako tmel společnosti. Příčina vzniku dějepisného vzdělávání pak do velké míry vychází z potřeby státu legitimizovat svoji moc a vychovat loajální občany.¹¹ Jinými slovy „dějepis sloužil k tomu, aby žákům ukázal, že jsou Němci, Angličany nebo Francouzi“¹². A tak paradoxně „to co bylo bráno jako odvěké“ – tedy národ – „muselo být neustále obnovováno a produkováno“¹³.

V průběhu 20. století se vzdělávací systémy – a s nimi i výuka dějepisu – staly masovou záležitostí, což finálně potvrdilo ambici státu předávat určité pro něj prospěšné hodnoty a dovednosti skrze vzdělání. To, které hodnoty a dovednosti to jsou, hraje podstatnou roli ve formování společnosti. Pokud se zaměříme na historické vzdělávání, to lze podle autorů citované publikace *Teaching History, Celebrating Nationalism* (2022), rozdělit na základě toho, co se snaží žákům předat, na tři základní modely – nacionalistický, občanský a disciplinární. Všechny kategorie vnímají jako Weberovy ideální typy, protože realitu vzdělávání zpravidla nelze označit jako čistě národní nebo čistě disciplinární. K rámcovému vystihnutí celkového charakteru vzdělávacího systému je však využít lze. Dle této kategorizace spočívá nacionalistický model především v upevnění národního cítění žáků. Občanský model se nese ve znamení předávání a internalizace hodnot a jeho smyslem je podpořit občanské povědomí a kritické myšlení. Disciplinární model se zásadně liší v tom, že historii vnímá jako vědecký nástroj. Spočívá tedy primárně v pochopení práce historika a rozvoji dovedností historického myšlení: „Jeho cílem není učit ucelený příběh o minulosti,

¹⁰ Krzysztof Jaskułowski, Piotr Majewski, a Adrianna Surmiak, *Teaching history, celebrating nationalism: school history education in Poland* (Abingdon: Routledge, 2021), s. 12.

¹¹ ZAGUMNY, Lisa L. Hanna Schissler and Yasemin Nuhoglu Soysal (eds.). *The Nation, Europe, and the World: Textbooks and Curricula in Transition*. New York: Berghahn Books, 2005. 258 pp. Cloth 25.00. *History of Education Quarterly*, 2006, 46.4: 669-671. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1btbwcq>, 1-13.

¹² *Ibid.*, 3.

¹³ Jaskułowski, *Teaching History, Celebrating Nationalism*, str 14.

který by sloužil jako zdroj národní identity, ani nahlížet na minulost jako na zásobárnu příkladů potvrzujících význam nadčasových hodnot, ať už národních nebo občanských“.¹⁴

Z pohledu tohoto modelu je možné hodnotit všechny složky, které se na výsledné podobě systému podílí. Obecná kurikula, která stanovuje stát, mohou klást důraz na určité aspekty výuky a tím do značné míry určovat, jakou podobu bude výuka dějepisu mít. Opomenout však nelze ani roli učitelů dějepisu, kteří svým přístupem k dějepisu a způsobem vedení jeho výuky můžou zásadně ovlivňovat to, co hodiny žákům přinášejí. Nezanedbatelné v tomto směru nejsou však ani učebnice. Ačkoliv se rozvojem moderních technologií a nových didaktických metod rozšířila paleta zdrojů, ze kterých mohou učitelé vycházet, jak uvádí didaktička Laurence De Cock z pařížské univerzity Sorbona, „učebnice dějepisu [jako zdroj pro výuku] byly již v 19. století a stále jsou na prvním místě“.¹⁵ Představují totiž základní oporu jak pro učitele, tak pro studenty.

Učebnice dějepisu jsou ve výzkumu chápány nejen jako zdroje znalostí, ale především jako reprezentanti toho, co se společnost v dané době snaží předat dalším generacím.¹⁶ Učebnice dějepisu potom lze chápat i jako koncentrovaný výběr toho, co daná společnost považuje za nejpodstatnější.

1.2 Narativy násilí a role aktérství v nich

Když byl v lednu 2007 v Istanbulu zavražděn novinář a aktivista arménského původu Hrant Dink, jeho vrah po zadržení prohlásil: „řikal [Dink], že je Turek, ale že turecká krev je špinavá, a tak jsem se ho rozhodl zabít...Nelituji toho“.¹⁷ Podle kanadského právníka Payama Akhavana, který o tomto incidentu píše ve své knize *Reducing Genocide to Law: Definition, Meaning, and the Ultimate Crime*, vedlo k úsudku o „špinavosti turecké krve“ to, že v jedné televizní debatě nazval Dink násilí páchané na Arménech Osmanskou říší mezi lety 1915 a 1917 genocidou. V důsledku toho byl obviněn z „hanobení tureckosti“ podle článku 301 tureckého trestního zákoníku. A právě to nakonec vyústilo i v jeho zavraždění.¹⁸

Příklad vraždy Hranta Dinka ukazuje násilí nejen jako součást historických (des)interpretací, ale především to, že násilí minulé může plodit násilí další. Jádro tohoto případu leží v rozdílných interpretacích historické události – masového násilí Osmanské říše

¹⁴ Ibid., 15-16.

¹⁵ Časopis Dějiny a současnost, vydání 2024/3, str. 21

¹⁶ Jaskuťowski, *Teaching History, Celebrating Nationalism*, 7.

¹⁷ Payam Akhavan, *Reducing genocide to law: definition, meaning, and the ultimate crime* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 1-2.

¹⁸ Akhavan, *Reducing genocide to law*, 1-2.

na Arménech v letech 1915-1917, tedy násilí, které se v době Dinkovy smrti odehrálo před více než 90 lety. Konflikt přitom pramení z neslučitelnosti aktuálních narativů obou států. V arménském narativu tvoří arménská genocida ústřední linku příběhu o národní oběti, zatímco pro Turecko jde o událost, kterou je nutné zapomenout nebo alespoň zpochybnit.¹⁹ Už jen z tohoto – byť jediného a relativně extrémního příkladu – lze konstatovat, že historické násilí jako součást národních narativů dokáže vzbuzovat velmi silné emoce (a někdy i smrt) dlouho poté, co pomine. S ohledem na to, že volyňský masakr bylo masové násilí, které se odehrálo před více než 80 lety, ale dodnes zůstává živým tématem v debatách Polska a Ukrajiny, věnuje se tato podkapitola součastem narativů masového násilí klíčovým pro tuto práci. Nejprve se zaměřuje na problematiku kvalitativního hodnocení těchto činů a následně na přiřazování aktérských rolí jejich účastníkům.

1.2.1 Kvalitativní hodnocení násilí

V celém Dinkově případě hrál klíčovou roli pojem genocida, a protože je tento termín i součástí debat o volyňském masakru, je na místě uvést debatu, která obklopuje jej samotný. Termín genocida poprvé použil polský právník židovského původu Raphael Lemkin ve své práci *Vláda sil Osy v okupované Evropě* publikované v roce 1944 v USA. Pojem měl sloužit k označení těch nejbrutálnějších činů – do té doby „zločinů beze jména“²⁰ – které se odehrály (nejen) během druhé světové války. Síla tohoto termínu tak plyne z jeho podstaty samotné.

Nedlouho po vydání Lemkinovy knihy, v roce 1948, získala genocida i své mezinárodně-právní zakotvení. Termín tak dostal další dimenzi. Zatímco jiná označení masového násilí – jako například etnická čistka – mezinárodní právo nezná²¹, genocida a její potírání jsou definovány dodnes platnou mezinárodní *Úmluvou o zabránění a trestání zločinu genocidia* (dále jako Úmluva).²² Ta obsahuje definici zločinu genocidy, kterou chápe

¹⁹ Hovannisian, Richard G. 2003. *Looking backward, moving forward: confronting the Armenian Genocide*. New Brunswick: Transaction Publishers. s. 2-3. či AKÇAM, Taner. *From empire to republic: Turkish nationalism and the Armenian genocide*. Bloomsbury Publishing, 2008, s. 59

²⁰ „Prime Minister Winston Churchill's Broadcast To The World About The Meeting With President Roosevelt“, Projev Winstona Churchilla z 24. dubna 1941, British Library of Information, <https://www.ibiblio.org/pha/timeline/410824awp.html> (staženo 18. 7. 2024).

²¹ Tamas Vince Adany, "Blurring the distinction between ethnic cleansing and genocide.", in *The Concept of Genocide in International Criminal Law*, (Abingdon: Routledge, 2020), 212, <https://doi.org/10.4324/9781003015222-10> (staženo 15. 7. 2023).

²² Vyhláška ministra zahraničních věcí o Úmluvě o zabránění a trestání zločinu genocidia č. 32/1955 Sb, obecně dostupná jako Úmluva o zabránění a trestání zločinu genocidia, dostupná z: <https://osn.cz/wp-content/uploads/2022/08/umluva-genocida.pdf>.

jako: „kterýkoli z níže uvedených činů, spáchaných v úmyslu zničit úplně nebo částečně některou národní, ethnickou, rasovou nebo náboženskou skupinu jako takovou: a) usmrcení příslušníků takové skupiny; b) způsobení těžkých tělesných ublížení nebo duševních poruch členům takové skupiny; c) úmyslné uvedení kterékoli skupiny do takových životních podmínek, které mají přivodit její úplné nebo částečné fyzické zničení; d) opatření směřující k tomu, aby se v takové skupině bránilo rození dětí; e) násilné převádění dětí z jedné skupiny do jiné“.²³ Úmluva také obsahuje stanovení trestní odpovědnosti za páčání genocidy, podněcování k ní a za další trestné činy s ní spojené. V článku 6 Úmluva stanovuje, že „obviněné osoby (...) mají být souzeny příslušným soudem toho státu, na jehož území byl tento trestný čin spáchan, nebo takovým mezinárodním trestním soudem, který může být příslušný pro smluvní strany, jež uznaly jeho pravomoc.“²⁴ Z toho jednoznačně vyplývá, že o vině a trestu rozhoduje orgán k tomu určený, tedy příslušný soud, a to právě na základě Úmluvy.²⁵

Přesto však dochází k tomu, že nikoliv soudy, ale jiní aktéři – například státy (ale nejen ony) - některé události za genocidy označují, a to aniž by došlo k soudnímu rozhodnutí. Jinými slovy za genocidu bývají označovány i akty, o kterých nebylo rozhodnuto na základě mechanismu Úmluvy. Již zmíněné osmanské násilné akce proti Arménům v průběhu první světové války například označilo jako genocidu (k roku 2024) 32 členských států OSN.²⁶ Stejná prohlášení vydal papež František,²⁷ Evropský parlament,²⁸ Mezinárodní Asociace výzkumníků genocidy (IAGS)²⁹ a mnoho dalších organizací. V praxi se tak termín genocida nevztahuje pouze k odsouzení za mezinárodně trestný čin genocidy příslušným soudem, ale i k využití tohoto termínu státy, organizacemi i jednotlivci coby vyjádření jejich postoje k dané události. Mimo právního rámování, které nepochybně představuje sílu pojmu genocida, pak tedy existuje ještě jiné, společenské nebo subjektivní hodnocení genocidy.

²³ Ibid., čl II.

²⁴ Ibid., čl VI.

²⁵ Stejný princip platí i pro národní právní rámování genocidy. Jednotlivé státy totiž mohou mít vlastní legislativu ohledně genocidy. Běžnou praxí však je, že národní právo přebírá v tomto případě definici mezinárodní Úmluvy. To platí jak v případě Česka, tak v případě Polska.

²⁶ Armenian National Institute, „Countries that Recognize the Armenian Genocide“ https://www.armenian-genocide.org/recognition_countries.html (staženo 29. 7. 2024).

²⁷ BBC News, „Turkey anger at Pope Francis Armenian 'genocide' claim“ <https://www.bbc.com/news/world-europe-32272604> (staženo 20. 7. 2024).

²⁸ European Parliament, Resolution on a political solution to the Armenian question, Doc. A2-33/87 https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/dsca/dv/dsca_2016012021_10/dsca_2016012021_10en.pdf (staženo 28. 7. 2024).

²⁹ Association of Genocide Scholars, The Armenian Genocide Resolution Unanimously Passed By The Association of Genocide Scholars of North America, <https://genocidescholars.org/wp-content/uploads/2019/04/IAGSArmenian-Genocide-Resolution-0.pdf> (staženo 20. 7. 2024)

Mnohé definice přitom vychází z kritiky existující definice dané Úmluvou.

Někteří kritici kupříkladu trvají na tom, že Úmluva definuje genocidu příliš široce. Vychází přitom často z toho, že termín genocida spojuje s pojem holokaust a přiřazují mu exkluzivní místo mezi zločiny.³⁰ Jiní kritizují přílišnou úzkost definice. Do této skupiny by se řadil i „vynálezce“ pojmu Raphael Lemkin. Ten ve svém původním návrhu definice, kterou OSN nepřijala, navrhoval zahrnout nejen národní, etnickou, rasovou a náboženskou skupinu, ale i jazykovou a politickou.³¹ Americký profesor a přední badatel v oblasti genocid Gregory H. Stanton naopak zdůrazňuje vývojový charakter, který genocida má. Rozlišuje celkem deseti stádií vývoje genocidy: od „klasifikace“ přes „dehumanizaci“ až po „vyhlazení“ a závěrečnou fázi „popření“.³² Opět tak rozšiřuje škálu činů, které lze chápat jako součást genocidního jednání.

Na tom, co označovat a co neoznačovat jako genocidu, tedy nepanuje ani v odborných kruzích shoda. Rozštěpení pojmu mezi právní a společenskou definicí navíc dle některých vede k oslabení exkluzivnosti tohoto termínu.³³ Avšak i přes možné oslabení pomyslné síly tohoto pojmu převládá shoda na tom, že pojem genocida je co do hodnocení masového násilí jedním z nejsilnějších.³⁴

1.2.2 Práce s aktéřskými rolemi v minulém masovém násilí

Citlivost narativu násilí však nespočívá jen v jeho kvalitativním hodnocení. Klíčové je také to, jak jsou vnímány historické role jeho jednotlivých účastníků. Dvě základní kategorie aktérů, které se v násilných dějinách na první pohled nabízí, jsou „pachatel“ a „oběť“, přičemž jak se neustále ukazuje, co nejpřesnější definice a kvantifikace obou skupin je v mnoha ohledech nezbytná.

Označení za pachatele je velmi citlivé nejen pro ty, kterým je přiřazeno, ale také pro oběti násilí. Identifikace pachatele má po právní stránce svůj jasný cíl: pachatele potrestat. V politické rovině má však přiřazení pachatelství ještě řadu dalších implikací. Identifikace pachatele nemusí být jen cestou k potrestání zodpovědných osob, ale i nástrojem k vyvolání

³⁰ David Moshman, „Conceptual Constraints on Thinking about Genocide“, *Journal of Genocide Research* 3, č.3 (2001): 433-435, <https://doi.org/10.1080/14623520120097224> (staženo 18. 6. 2024).

³¹ Návrh Úmluvy o zločinu genocidy E/447, 20-21. <http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/>

³² Genocide Watch. Ten Stages of Genocide. Online. *genocidewatch.com*. Dostupné z: <https://www.genocidewatch.com/tenstages>

³³ Payam Akhavan, „Proliferation of Terminology and the Illusion of Progress.“ *Genocide studies and prevention*, dostupné z: <https://doi.org/10.3138/p17l-6895-7128-5853>, 77.

³⁴ Glanville, Luke. 2009. „Is ‘Genocide’ Still a Powerful Word?“ *Journal of Genocide Research* 11 (4): 467–86.

odporu společnosti vůči těmto pachatelům nebo k vyvolání strachu z nich. Právě kvůli tomu je klíčové sledovat nejen kdo, ale i kým je za pachatele označen. Při masových násilných činech navíc nezřídka dochází k uplatňování kolektivní viny, tedy snesení pachatelství a zodpovědnosti za něj na celou skupinu lidí, aniž by bylo prokazatelné, že se násilí skutečně účastnili.³⁵ To je však v mnoha ohledech problematické, a proto i široce diskutované.

Při pohledu do českého právního řádu pojem kolektivní viny nenalezneme, neboť je z jeho hlediska nepřípustné trestat jednotlivce pouze na základě příslušnosti k určité skupině, aniž by bylo prokazatelné jeho individuální zavinění.³⁶ Stejně jako v případě genocidy se však společnost nepohybuje jen v právních formulacích a termín kolektivní viny se v praxi uplatňuje. Kolektivní vina jako označení pachatele, byť bez nároku na jeho soudní potrestání, je však přinejmenším sporné.

Německý filozof a psycholog Karl Jaspers v knize *The Question of German Guilt* (1947) tvrdí, že kolektivní vina může vést k reflexi společnosti a morální odpovědnosti.³⁷ Jiní argumentují, že přiznání kolektivní viny může přispět k narovnání vztahu mezi násilím znesvářenými stranami.³⁸ Na druhou stranu s sebou uplatnění kolektivní viny nese kromě možných negativních psychologických důsledků i morální otázky.³⁹ Například podle Hannah Arendt s uplatněním kolektivní viny dochází k morálnímu zmatení, protože ti, kteří se ničeho nedopustili, se pokládají za viníky, zatímco ti, kteří násilí skutečně páchali, se skryjí v anonymitě kolektivu. Poukazuje přitom, že: „Je stejně špatné cítit se vinným beztoho aniž by člověk něco udělal, jako je cítit se bez viny, pokud je někdo skutečně viníkem“.⁴⁰

Uplatnění kolektivní viny může mít své negativní i pozitivní důsledky. Navíc není jasné od jakého procentuálního podílu zapojení dané skupiny – pokud to lze vůbec kvantifikovat – by se kolektivní vina měla uplatňovat. A celkově nepanuje shoda, zda je její uplatnění morální či nikoliv. V anonymitě kolektivní viny se totiž ztrácí osoba jako jednatel, což vede jak k upozadění přímých pachatelů tak ke křivému obvinění těch, kteří násilí nečinili. Jak shrnuje Arendt „Kde jsou vinni všichni, není vinen nikdo.“⁴¹

³⁵ APA Dictionary of Psychology, heslo *collective guilt*. Dostupné z: <https://dictionary.apa.org/collective-guilt>.

³⁶ Srovnej hlavu II zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník, ve znění pozdějších zákonů.

³⁷ Doplnit

³⁸ FERGUSON, Mark A.; BRANSCOMBE, Nyla R. The social psychology of collective guilt. *Collective emotions: Perspectives from psychology, philosophy, and sociology*, 2014, 251-265, s. 262

³⁹ Ibid., s. 261

⁴⁰ Hannah Arendt, “Collective Responsibility“ (1987).In: *Amor Mundi* Bernauer, S.J.J.W. (eds). Boston College Studies in Philosophy, vol 26. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-009-3565-5_3,

⁴¹ Hannah Arendt, “Collective Responsibility“ (1987).In: *Amor Mundi* Bernauer, S.J.J.W. (eds). Boston College Studies in Philosophy, vol 26. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-009-3565-5_3,

Stejně jako označení za kolektivního pachatele má své důsledky i označení za oběť násilí. Opět jde přitom o označení kolektivu, nikoliv jednotlivce, čili o kolektivní oběť. Trochu paradoxně se tak obětí uplynulého násilí nestávají jen ti, kteří v něm zemřeli a okruh jejich příbuzných, kteří přežili, ale i určitá větší skupina – například národ. Ta přitom na osobní bázi nemusela být tímto násilím poznamenána ani jako přeživší ani jako oběť, přesto se za ni považuje.⁴² Protože na volyňský masakr v této práci pohlížím právě z širší společenské perspektivy, ponechme nyní stranou důsledky individuální a čistě psychologické a zaměříme se na politickou rovinu viktimizace. Příklady z historie ukazují, že označení určitého národa za oběť genocidy má své dopady jak v oblasti národní identity tak v chování státu na mezinárodní scéně. V případě holokaustu se má za to, že právě tato traumatická událost je ústředním prvkem izraelské národní identity a politiky paměti.⁴³ V praxi navíc slouží pozice Izraelců jako obětí k ospravedlnění některých státních politik, zejména v oblasti bezpečnosti a obrany. Narativ o věčné oběti se používá k získání mezinárodních sympatií a podpory, stejně jako k posílení vnitřní jednoty a ospravedlnění akcí proti (ať už reálným či domnělým) hrozbám.⁴⁴ Stejně tak v případě Arménské genocidy tvoří tato událost podstatnou součást identity tamějších obyvatel, kteří často usilují o to, aby byla tato událost jako genocida globálně uznána.⁴⁵ Zároveň je i obecně špatný bilaterální vztah Arménie a Turecka jasným ukazatelem, že má tato událost takový význam, že ovlivňuje podobu mezinárodních vztahů. Představovala i dokonce, mimo jiné, překážku pro vstup Turecka do EU.⁴⁶ Označení určitého národa za oběť může být tedy použito jako nástroj domácí i mezinárodní politiky.

Jak role pachatele, tak role oběti je v historiografii zakotvena dlouho. Od konce 80. let začala být věnována pozornost i dalším aktérům násilí – ve výzkumu nejčastěji označovaným jako „diváci“ (v angličtině *bystanders*). Ačkoliv byl tento termín použit již v dřívějších pracích, zpopularizoval jej až rakousko-americký historik židovského původu

43. Arendt, H. (1987). Collective Responsibility. In: Bernauer, S.J.J.W. (eds) *Amor Mundi*. Boston College Studies in Philosophy, vol 26. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-009-3565-5_3, s. 43.

42 Vollhardt, Johanna Ray (ed.), *The Social Psychology of Collective Victimhood* (New York, 2020; online edn, Oxford Academic, 21 May 2020), <https://doi.org/10.1093/oso/9780190875190.001.0001>, accessed 23 July 2024. str 3-8.

43 Barša, Pavel. 2004. “Holocaust, Izrael a židovská identita.” *Politologický časopis* XI (1): 78-87.

44 Ibid, 78-87.

45 Hovannisian, Richard G. 2003. *Looking backward, moving forward: confronting the Armenian Genocide*. New Brunswick: Transaction Publishers. 2-3.

46 Tisková zpráva. Evropský parlament. 13. 4. 2015. Online. *Europarl.europa.eu*. Dostupné z: <https://www.europarl.europa.eu/news/cs/press-room/20150413IPR41671/ste-vyroci-armenske-genocidy-ep-vyzval-turecko-a-armenii-k-normalizaci-vztahu>

Raul Hilberg (1926-2007). Ve své knize *Perpetrators, Victims, Bystanders: the Jewish Catastrophe 1933-1945*, poprvé vydané v roce 1992, pojmenovává celou paletu aktérů holokaustu, kterým přiřazuje jednu ze tří rolí – pachatel, oběť, nebo právě divák.⁴⁷ Model tohoto trojího rozdělení, který Hilberg ve své publikaci použil, se následně stal velmi často užívaným nástrojem ve výzkumu genocid, ale i násilí obecně. Neznamená to však, že by model jako celek nebo jedna z jeho tří částí nebyla vystavena kritice. Naopak, na limity nebo přímo nepoužitelnost tohoto konceptu upozorňuje řada výzkumníků.

Samotný model je v podstatě velmi jednoduchý a přináší jasné – respektive snadno uchopitelné – výsledky v podobě zařazení do zmíněných kategorií. Ty však mohou vést ke značné generalizaci a potažmo i ke zkreslení a zneužití výsledků dosažených skrze použití tohoto modelu. Hilberg totiž své kategorie zdánlivě striktně oddělil. Jak uvádí manželé Kubátovi – badatelé z Fakulty sociálních věd University Karlovy – model pachatel-oběť-divák vedl některé ke zjednodušení těchto kategorií na „aktivní“, „nevinní“ a „pasivní“.⁴⁸ Ehenreich a Cole ale poukázali na to, že by „skupiny neměly být vnímány jako samostatné a statické entity, ale jako široké a dynamické spektrum úrovní zapojení, souhlasu a odporu vůči násilí“.⁴⁹

Co do kategorie „diváka“ označuje Hilberg tímto termínem ty, kdo „nebyli ani pachatelé ani oběti“.⁵⁰ Právě na tuto definici reagují někteří autoři kriticky, protože je podle nich kategorie tak široká až není užitečná.⁵¹ Kubátovi ale uzavírají, že „koncept „diváka“ [...] může být užitečný, pokud je k němu přistupováno s disciplínou a je aplikován s vědomím míry jeho generalizace“.⁵² To samé pak lze vztáhnout i na ostatní skupiny tohoto modelu. Jak totiž upozornili jiní výzkumníci, stejná skupina může být v tom samém násilí – například holokaustu – jak obětí, tak pachatelem.⁵³ Zároveň jak uvádí Ehenreich a Cole, ne všechny, které lze zařadit buď do kategorie oběti, pachatele nebo diváka, byli zapojeni se

⁴⁷ Hilberg, Raul. 1993. *Perpetrators, victims, bystanders: the Jewish catastrophe, 1933-1945*. London: Lime Tree.

⁴⁸ Kubátová, Hana, and Michal Kubát. 2018. “Were There ‘Bystanders’ in Topolčany? On Concept Formation and the ‘Ladder of Abstraction’.” *Contemporary European history* 27 (4): 562.

⁴⁹ Ehenreich, Robert M., and Tim Cole. 2005. “The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships.” *Human organization* 64 (3): 214. <https://doi.org/10.17730/humo.64.3.2y2n9ughb1wc7qq2>.

⁵⁰ Hilberg, Raul. 1993. *Perpetrators, victims, Bystanders, Preface*.

⁵¹ Kubátová, Were There ‘Bystanders’ in Topolčany, 564-567.

⁵² Ibid., 581.

⁵³ Například Gross, Jan Tomasz. 2001. *Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland*. New York: Penguin Books.

stejnou intenzitou.⁵⁴ Všechny tyto rozdílnosti mohou mít tendenci se v uplatňování aktérství na kolektivitu ztrácet. Kolektivní vina, kolektivní oběť – oboje čelí kritice za svoji amorálnost a přílišnou generalizaci.

Tvůrci narativů masového násilí – kterým byl i volyňský masakr – jsou tak neustále vystaveni dilematu mezi potřebou generalizace a jejím přílišným uplatněním. Pro autory učebnic je přitom vzhledem k jejich limitovanému prostoru určité zobecnění nutností. Právě generalizace ve spojení s minulým masovým násilím však dokáže být také silným politickým nástrojem a někdy – v přeneseném slova smyslu – také, jak ukázal Dinkův příklad, vražednou zbraní. I proto má smysl ptát se, jak současné narativy – politické i jiné – vypadají.

1.3 Polská specifika

Obecný polský postkomunistický master narativ dějin – tedy narativ, který sdílí velká část společnosti⁵⁵ - shrnuli autoři studie *Teaching history, celebrating nationalism*, následovně:

„Dobrodružství polského národa lze zapsat do vypravěčského schématu, které je možné shrnout do čtyř bodů: polský národ žije v míru, mír je přerušen nějakou vnitřní nebo vnější hrozbou, nastává období utrpení a společného boje proti přesile a nakonec polský národ vítězí nad svými nepřáteli a dokazuje svou lásku k nezávislosti.“⁵⁶

Během v této práci sledovaného období – tedy rozmezí let 2012-2023 – vládly v Polsku dvě strany – Občanská platforma (do roku 2015) a Právo a spravedlnost (2015-2023). Obě strany jsou v polském politickém prostředí přítomné dlouhodobě a každá z nich zaujímá odlišný přístup jak k historii tak k výše zmíněnému master narativu. Zatímco Občanská platforma (polsky Platforma Obywatelska, PO) je obecně považována za stranu orientovanou na budoucnost⁵⁷, Právo a spravedlnost (polsky Prawo i Sprawiedliwość, PiS) dlouhodobě akcentaci historických témat využívá k mobilizaci svého voličstva.⁵⁸ Dosavadní

⁵⁴ Ehrenreich, Robert M., and Tim Cole. 2005. “The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships.” *Human organization* 64 (3): 216.

<https://doi.org/10.17730/humo.64.3.2y2n9ughb1wc7qq2>.

⁵⁵ Hunt, Nigel. “Master Narratives.” Chapter. In *Applied Narrative Psychology*, 42–62. Cambridge: Cambridge University Press, 2023., dostupné z <https://www.cambridge.org/core/books/abs/applied-narrative-psychology/master-narratives/EE5A21F807D83414C7A42AF6FBA1EA6C>

⁵⁶ Krzysztof Jaskułowski, Piotr Majewski, a Adrianna Surmiak, *Teaching history, celebrating nationalism: school history education in Poland* (Abingdon: Routledge, 2022), 22.

⁵⁷ Kornelia Kończal, “Politics of Innocence: Holocaust Memory in Poland”, *Journal of genocide research* 24, č. 2 (2022): 250-263, <https://doi.org/10.1080/14623528.2021.1968147> (staženo 18. 6. 2024).

⁵⁸ Krzysztof Jaskułowski & Piotr Majewski (2022): Populist in form, nationalist in content? Law and Justice, nationalism and memory politics, *European Politics and Society*,

výzkum nenaznačuje tomu, že by PO vedla v době její vlády intenzivnější historickou politiku, čímž se výrazně liší od PiS. Rok 2015 a nástup PiS je proto klíčovým zlomem ve vývoji paměťové politiky v Polsku. Jak někteří autoři pojmenovávají – odstartovala éra „paměťového revisionismu“.⁵⁹ Ten spočívá především v silném prosazování jednoho – vládního – narativu a v odmítání kritického přemýšlení o historii.

Základní rysy narativu PiS leží ve dvou bodech: v akcentaci polské oběti a ve vyzdvihování polského hrdinství vůči jejich nepřátelům. První lze příkladně demonstrovat na často adresovaném případě masakru v obci Jedwabne. Debata o něm se rozvinula poté, co byla v Polsku v roce 2000 publikována kniha *Sousedé: Příběh o vyhlazení židovského městečka* (v anglickém vydání jako *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*) amerického historika polského původu Jana T. Grosse. Autor v ní poprvé širší veřejnosti představil, že se i Poláci dopouštěli anti-semitských pogromů, když ve zmíněné obci vyvraždili židovské obyvatele. Jinými slovy, ukázal, že i Poláci byli pachatelé. Jak rozebírá Jörg Hackmann – historik ze Štětínské Univerzity – tato událost představovala pro PiS značnou výzvu, protože nabořovala narativ o polské nevinosti.⁶⁰ Jak bezprostředně po otevření debaty o Jedvábne, tak po roce 2015 PiS výše citovanou vědeckou prací prokázanou pachatelskou roli Poláků zpochybňovala. V roce 2016 navrhl tehdejší prezident Andrzej Duda (do kandidatury člen PiS) odebrat Grossovi Řád za zásluhy, jedno z nejvyšších polských vyznamenání.⁶¹ Tehdejší ministryně školství, Anna Zalewska, zase o masakru prohlásila, že polský podíl na něm je „otázkou názoru“. V roce 2018 byl také přijat dodatek k zákonu o Institutu Národní Paměti, který umožňoval stíhat ty osoby, které by zodpovědnost za holokaust připisovaly Polákům.⁶² Právě protože byl zákon formulován především na obranu „dobrého jména“ Polska a ne proti odmítání holokaustu, lze ho vnímat spíše jako legislativu typu článku 301 tureckého trestního zákoníku než jako v tomto směru nekontroverzní západní zákony o odmítání holokaustu.⁶³ Hackmann dále prokázal, že PiS

DOI: 10.1080/23745118.2022.2058752 12-13.

⁵⁹ Kończal, *Politics of Innocence*, 257.

⁶⁰ Jörg Hackmann, “Defending the “Good Name” of the Polish Nation: Politics of History as a Battlefield in Poland, 2015-18.”, *Journal of genocide research* 20, č. 4 (2018): 587-606, <https://doi.org/10.1080/14623528.2018.1528742> (staženo 18. 6. 20224).

⁶¹ Smith, D. A., Polish move to strip Holocaust expert of award sparks protests. *The Guardian*. Online. [the-guardian.com](https://www.theguardian.com/world/2016/feb/14/academics-defend-historian-over-polish-jew-killings-claims). Dostupné z:

<https://www.theguardian.com/world/2016/feb/14/academics-defend-historian-over-polish-jew-killings-claims>

⁶² Usnesení sejmů dostupné z:

<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000369/O/D20180369.pdf>

⁶³ Belavusau, Uladzislau. 2018. “The rise of memory laws in Poland an adequate tool to counter historical disinformation?” *Security and Human Rights* 29 (1-4): 36-54. <https://doi.org/10.1163/18750230-02901011>. 53-54.

vyvíjela nátlak na obsah minimálně dvou muzeí, přičemž usilovala o to, aby Poláci byli vnímáni jako stejně velká oběť jako Židé.⁶⁴

Druhou charakteristiku narativu PiS – tedy důraz na polské hrdinství – je možné ilustrovat na oslavách Státního svátku nezávislosti, který připadá na 12. listopadu. Je připomínkou dne, kdy byla v roce 1918 - po 123 letech faktické neexistence – obnovena polská státnost. Podle politologa Artura Lipińskiego symbolizuje 12. listopad v paměťové politice PiS moment, kdy Polsko „získalo svou svrchovanost proti vůli svých sousedů“.⁶⁵ Jinými slovy, byli to Poláci sami, kteří i přes dlouhé roky utrpení, které museli snášet od záborových mocností, nakonec hrdinně obnovili svůj – tedy optikou PiS – národní, homogenní stát.

Narativ PiS tedy není založen na redefinici dlouhodobě převládajícího master narativu, naopak je založen na jeho umocňování skrze silnou akcentaci dvou jeho prvků: viktimizace a heroismu Poláků. To – společně s aktivní snahou PiS prosazovat tento obraz minulosti prostřednictvím ovlivňování institucí zabývajících se historií a vydáváním kontroverzní paměťové legislativy – ilustruje silnou motivaci strany kultivovat mýtus o homogenním polském národě.⁶⁶ Důraz na národ je přitom dle řady výzkumů strategií PiS pro mobilizaci svých voličů.⁶⁷ Historická témata a jejich (des)interpretace pak PiS využívá jako jeden z nástrojů pro realizaci této strategie.

Nastíněné obecné trendy v široké historické politice se zrcadlí i ve školství. Rozdíly mezi přístupy obou stran ilustrují kupříkladu i rámcové vzdělávací programy (RVP), které strany během své vlády schvalovaly. Během období sledovaného v této práci byla v roce 2012 vydána vyhláška ministra školství novelizující tehdy platný RVP (RVP 2012)⁶⁸, ten byl v roce 2017 – tedy už za vlády PiS – z části nahrazen novým RVP pro základní školy a učiliště prvního stupně (RVP 2017)⁶⁹. V roce 2018 byl RVP 2012 i ve zbytku nahrazen novým RVP pro střední školy a učiliště druhého stupně (RVP 2018),⁷⁰ který byl následně

⁶⁴ Hackmann, “Defending the “Good Name”, 604.

⁶⁵ Artur Lipiński a Gabriella Szabo, “Heroisation and victimisation: populism, commemorative narratives and National Days in Hungary and Poland”, *Journal of contemporary European studies* 31, č. 2 (2023): 345-362, <https://doi.org/10.1080/14782804.2022.2130190>.

⁶⁶ Ibid., 347 a 357-8.

⁶⁷ Jaskulowski, *Populist in form*, 12-13.

⁶⁸ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej Dz.U. 2012 poz. 977, w sprawie podstawy programowej, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120000977/O/D20120977.pdf>.

⁶⁹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej Dz.U. 2017 poz. 356, w sprawie podstawy programowej, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000356/O/D20170356.pdf>.

⁷⁰ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej Dz.U. 2018 poz. 467, w sprawie podstawy programowej, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000467/O/D20180467.pdf>.

novelizován v roce 2022 (RVP 2022).⁷¹ Jak ve své studii zjistila Marta Studenna-Skrukwa, RVP 2012 schválený PO zdůrazňoval Polsko jako součást Evropy, zatímco RVP z dílny PiS zdůrazňovaly polskou jedinečnost, tedy opět kladly důraz na národ.⁷² Navíc zatímco RVP 2012, vypracovaný za vlády PO, pouze stanovuje obecné a konkrétní cíle výuky dějepisu, novější vydání, která schválila vláda PiS, kromě toho obsahovala i části, ve kterých definuje význam dějepisu jako takového. Ve všech z nich byl přítom patrný nacionalistický étos.

RVP 2017 spatřuje význam dějepisu v tom, aby žáci „pochopili současnost a spoluvytvářeli společensví hodnot. Hodnot, které v průběhu staletí nejplněji vyjadřovala myšlenka svobody, jež je v našich [polských] dějinách neustále přítomná“. Polské dějiny přítom interpretoval následovně: „Dějiny naší vlasti – naplněné hrdinstvím a každodenní dřinou našich předků jsou plné heroismu a slávy, ale také tragédií, pochybností a dokonce i bezpráví – všichni bychom toto břímě minulých časů měli znát“. RVP 2018 se nese ve velmi podobném duchu a doplňuje, že je to právě idea svobody, která se „v posledních staletích projevuje snahou [Poláků] o znovuzískání nezávislosti nebo zachování národní suverenity“. Oba RVP pak jako jednu z hlavních úloh dějepisu popisují takto: „[dějepis] má posilovat smysl pro lásku k vlasti prostřednictvím úcty k tradicím a dějinám vlastního [polského] národa a jeho úspěchům, kultuře a mateřskému jazyku“. Důraz je kladen na pěstování pozitivního emočního pouta, dokonce „lásky a úcty“ k symbolům národní identity.

RVP 2022 „předmluvu“ o úloze dějepisu pozměnil a rétorika se ještě více vyostřila do nacionalistické podoby. Dějepis je dle něj prostředek, jak „poznat pravdu o minulosti“. Měl by také pomoci žákům „formovat jejich patriotismus, tedy jejich lásku k vlasti“. Podle RVP 2022 je „nejdůležitějším cílem výuky dějepisu to, aby žáci poznali polské dědictví – kulturní, politické, systémové, společenské – nikoli jako něco vnějšího, ale jako zděděné dobro, které nás [Poláky] utváří, bez něhož není Polsko a polskost. Jde také o to, aby si žáci osvojili pravdu, že jde o dědictví dané a předané, a jehož uchování a rozvoj vyžadovaly v uplynulých staletích moudrost a statečnost, neustálou práci a někdy i nejvyšší oběti.“ Program tedy nejen zdůrazňuje potřebu poznání, co to vlastně znamená být Polákem, ale především vnímá „polské dědictví“ jako „zděděné dobro“. Opomíjí tím, že by i v polské historii mohly být temné kapitoly. Pochopení historie jako vědní disciplíny a rozvoj

⁷¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej Dz.U. 2022 poz. 658, zmieniające rozporządzenie w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół
<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000622/O/D20220622.pdf>.

⁷² STUDENNA-SKRUKWA, Marta. What history? What homeland? The nationalization of history in the school education before the breakthroughs in 2014–15 and after. In: *The Politics of Memory in Poland and Ukraine*. Routledge, 2021. p. 85-103.

historického myšlení pak jsou až na zadních místech priorit všech RVP vydaných za vlády PiS.

I do zmíněných RVP se tak silně wpisuje popisovaná nacionalistická rétorika PiS. Podle Jaskułowského, Majewského, a Surmiakové lze hodnotit i celý model vzdělávání v Polsku jako převážně nacionalistický. Tito autoři ve svém výzkumu také dokazují, že kromě státu vnímají dějepis v nacionalistických intencích i jeho učitelé.⁷³ Smysl výuky historie zpravidla vidí v posilování národní identity žáků nebo jejím vštěpování a vytvoření „emočního pouta a loajality k polskému národnímu státu“.⁷⁴ V podstatě jsou tedy ve shodě s tím, co zadává i nejnovější RVP. Obecně lze dle autorů konstatovat, že učitelé v Polsku neučí historii jako akademickou disciplínu, ale jako historický narativ zaměřený na homogenní polský národ.⁷⁵

Další výzkumy dokazují, že narativ homogenního polského národa předávají i polské učebnice dějepisu.⁷⁶ Poukazují, že jsou mimo toho také europocentrické a že neevropský, respektive nezápadní svět reflektují téměř výhradně jen s ohledem na kolonialismus.⁷⁷ Zároveň jsou patriarchální, tedy věnují jen málo prostoru ženským postavám v dějinách.⁷⁸

V souhrnu je zřejmé, že ustředním rámcem pro výuku dějepisu ve sledovaném období v Polsku byl nacionalismus, který v tomto smyslu vnímal jak PiS, tak učitelé dějepisu a autoři učebnic. Je tedy nutné zdůraznit, že učebnice v této práci analyzované vznikaly ve specifickém prostředí vyostřující se nacionalistické rétoriky. Vládnoucí strana PiS zároveň nejenže kladla důraz na kultivaci představy historické role Poláků jako nevinných obětí a nezlomných hrdinů, ale aktivně podnikala kroky – jak v didaktice dějepisu, tak mimo ni – aby tento narativ, jehož nedílnou součástí jsou i násilné události, prosadila.

⁷³ Jaskułowski, *Teaching history, celebrating nationalism*, 16–17.

⁷⁴ Ibid, 29.

⁷⁵ Ibid, Preface.

⁷⁶ Kamusella, T. (2010). School history atlases as instruments of nation-state making and maintenance: A remark on the invisibility of ideology in popular education. *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 2, 113–138.

Kowalski, E. (2008). Representations of linguistic and ethnocultural diversity in Poland's education policy, national school curricula and textbooks. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 29, 364–379.

⁷⁷ Jaskułowski, *Teaching history, celebrating nationalism*, 3.

⁷⁸ Chmura-Rutkowska, I., Głowacka-Sobiech, E., & Skórzyńska, I. (Eds.). (2015). *Niegodne historii? O nieobecności i stereotypowych wizerunkach kobiet w świetle podręcznikowej narracji historycznej w gimnazjum [Unworthy of history? On the absence and stereotypical images of women in light of the historical narrative in middle school textbooks]*. Poznań: WN UAM.

2 Volyňský masakr – jako událost a jako součást politiky

Předchozí kapitola ukázala, že učebnice dějepisu jsou klíčovou součástí historického vzdělávání. Především ale nastínila, že autoři nepíší učebnice ve vakuu, naopak podobu jejich narativů výrazně ovlivňuje obecný společenský, ale do velké míry také politický kontext doby, ve které jsou tvořeny. Pávé politický kontext se přitom zdá být v případě Polska klíčový. Především PiS je v usměrňování dějin a jejich využívání velmi aktivním aktérem. Její kroky, ale i aktivity vlád předešlých společně s kroky politických reprezentací Ukrajiny, spoluformovaly i narativy volyňského masakru. Tato kapitola se proto věnuje především představení vývoje politické debaty ohledně této události. Nejprve však stručně nastíní akademickou debatu o volyňském masakru. Ta je totiž pro interpretaci výsledků analýzy učebnic rovněž podstatná.

Hlavními historiky, kteří nejvíce ovlivnili akademickou debatu o volyňském masakru, jsou americký Timothy Snyder a polský Grzegorz Motyka. Snyder se události rozsáhle věnuje ve své knize z roku 2003 *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (v češtině vydáno v roce 2018 pod titulem *Obnova národů Polsko, Ukrajina, Litva, Bělorusko 1569-1999*)⁷⁹. Kniha byla ostatními historiky přijata převážně kladně, někteří nešetřili slovy jako „průkopnická“⁸⁰ nebo „poutavá a sofistikovaná“.⁸¹ Americko-kanadský historik John-Paul Himka ji dokonce označil jako „jednu z nejzajímavějších prací o historii východní Evropy“⁸². I když někteří upozorňovali na fakt, že Snyder používá především sekundární zdroje, celkově knihu hodnotili jako důležitý příspěvek do výzkumu historie regionu.⁸³ Motyka se k tématu volyňského masakru ve svých publikacích vrací opakovaně. Nejprve se podílel na publikaci, která byla výsledkem konference historiků o volyňském masakru v květnu 2001 v Lublinu, *Antipolská akce OUN-*

⁷⁹ Timothy Snyder, *Obnova národů: Polsko, Ukrajina, Litva, Bělorusko 1569-1999*, Polanka nad Odrou: Past production, 2018.

⁸⁰ Liber, George O. (2001). "Review of THE RECONSTRUCTION OF NATIONS: POLAND, UKRAINE, LITHUANIA, BELARUS, 1569-1999". *Harvard Ukrainian Studies*. 25 (3/4): 293–297. ISSN 0363-5570. JSTOR 41036838

⁸¹ Weeks, Theodore R. (2004). "Review of The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999". *The Russian Review*. 63 (1): 160–161. ISSN 0036-0341. JSTOR 3664710.

⁸² Himka, John-Paul (February 2004). "Reviews of Books: The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999 Timothy Snyder". *The American Historical Review*. 109 (1): 280. doi:10.1086/530310. ISSN 0002-8762. JSTOR 10.1086/530310.

⁸³ Viz například: Zhuk, Sergei I. (2008-08-27). "Timothy Snyder. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999. New Haven & London: Yale University Press, 2003. xv, 367 pp. \$ 35.00". *Canadian-American Slavic Studies*. 42 (4): 493–495. doi:10.1163/22102396-042-04-18. ISSN 0090-8290. NEBO Porter, Brian (2005). "The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999. By Timothy Snyder. New Haven: Yale University Press, 2003. xvi, 367 pp. Notes. Bibliography. Index. Illustrations. Photographs. Figures. Tables. Maps. \$35.00, hard bound". *Slavic Review*. 64 (1): 166–167. doi:10.2307/3650072. ISSN 0037-6779. JSTOR 3650072. S2CID 164557521.

UPA 1943-1944⁸⁴. Dále již jako čistě vlastní tvorbu publikoval knihy *Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła*⁸⁵ a *Wołyń '43: ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*⁸⁶. V této práci přitom vycházím především z posledně zmíněné – nejaktuálnější – publikace.

Motyka se ve své práci věnuje i kvalitativnímu hodnocení volyňského masakru, přičemž ho řadí k „malým evropským genocidám“⁸⁷, nebo jak v závěru své práce uvádí, ke „genocidním etnickým čistkám“⁸⁸. Není přitom jediný, kdo termín genocida v souvislosti s volyňským masakrem užívá. V roce 2000 například vyšly minimálně dvě publikace, které už ve svém názvu masakr přímo za genocidu označily.⁸⁹ Naopak Snyder a další⁹⁰ se slovu genocida vyhýbají a užívají pojem „etnická čistka“. V akademické obci neexistuje jednoznačná shoda na tom, zda volyňský masakr jako genocidu označit, jak ale uvádí Americký historik z Kalifornské univerzity Jared McBride, většinový konsenzus panuje na termínu „etnická čistka“.⁹¹

Ačkoliv se na klasifikaci masakru Snyder a Motyka neshodnou, existující tezi o tom, že původci násilí byli primárně rolníci, oba důrazně odmítají. Argumentují především dlouhodobým záměrem Organizace Ukrajinských nacionalistů (OUN) vyvolat nepokoje s cílem etnicky očistit území od neukrajinských obyvatel. McBride to shrnuje následovně: „Násilí proti volyňským Polákům nebylo součástí ukrajinského lidového povstání bez vůdce, ale vysoce koordinovanou kampaní etnického čištění organizovaného a plánovaného politickou organizací proti civilnímu obyvatelstvu.“⁹²

Všichni tři autoři – Snyder, McBride i Motyka – zároveň popisují snahu Organizace ukrajinských nacionalistů-Bandera (OUN-B) a Ukrajinské povstalecké armády (UPA) svou

⁸⁴ ANTYPOLSKA AKCJA OUN-UPA 1943–1944 FAKTY I INTERPRETACJE

<https://ksiegarniaipn.pl/ksiazka/antypolska-akcja-oun-upa-1943-1944-fakty-i-interpretacje-praca-zbiorowa,1276>

⁸⁵ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do Akcji "Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943-1947* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011).

⁸⁶ Grzegorz Motyka, *Wołyń '43: ludobójcza czystka - fakty, analogie, polityka historyczna* (Wydanie Kraków: Wydawnictwo Literacie, 2016).

⁸⁷ Grzegorz Motyka, *Volyň 1943: genocidní čistka – fakta, analogie, historická politika* (Praha: Academia, 2018), 73–74.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko – *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945* a Genocide and Rescue in Wołyń: Recollections of the Ukrainian Nationalist Ethnic Cleansing Campaign Against the Poles During World War II, dostupná z: https://books.google.cz/books/about/Genocide_and_Rescue_in_Wo%C5%82y%C5%84.html?id=AOBedgrM7BEC&redir_esc=y

⁹⁰ *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 1945* Tom I i II Władysław i Ewa Siemaszko

⁹¹ Jared McBride, „Peasants into Perpetrators: The OUN-UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944,” *Slavic review* 75 (2016) <https://doi.org/10.5612/slavicreview.75.3.0630>, 631-2.

⁹² McBride, *Peasants into Perpetrators*, 633.

roli na masakrech zakrýt. Ta se projevovala nejen užíváním zemědělských nástrojů coby zbraní během masakrů, ale především cíleným úsilím prezentovat vraždění namířené proti Polákům jako důsledek „polského teroru“ během první polské republiky. Propagandistická kampaň OUN také záměrně pozměňovala chronologii historických událostí, aby vše působilo tak, že se Ukrajinci pouze bránili. Motyka proto upozorňuje, že vyvražďování „probíhalo s takovou brutalitou, jelikož to tak pachatelé tohoto organizovaného zločinu naplánovali, bohužel se správným předpokladem, že nic neskryje pravou povahu spáchaných činů lépe než to, že je „zamaskují a nalíčí“ jako selské povstání“.⁹³

Všichni výše zmínění autoři se v podstatě shodují na tom, že označovat obyčejné Ukrajince jako pachatele není adekvátní. Nelze podle nich mluvit o tom, že byli pachateli „Ukrajinci“, nýbrž příslušníci ozbrojených jednotek UPA a OUN-B a zároveň policisté přeběhnuvší z německé pořádkové policie. Motyka to shrnuje následovně: „zločinů spáchaných na Polácích se účastnilo nepochybně 35 až 45 tisíc z celkových více než pěti milionů západoukrajinského obyvatelstva. Bylo to méně než jedno procento veškeré populace, proto není na místě obviňovat z kolektivní zodpovědnosti za „protipolskou akci“ celé toto společenství. Zvláště pak proto, že právě to si přáli organizátoři uvedených zločinů.“⁹⁴

Kromě akademické debaty o volyňském masakru jako události je však čím dál tím větší pozornost věnována tomu, jak je masakr interpretován a jaké místo zaujímá v politice paměti. V tomto typu výzkumu lze pozorovat čtyři základní linky: 1) obecné zmapování vývoje politiky paměti⁹⁵, 2) identifikace aktérů politiky paměti a jejich role⁹⁶, 3) detailní výzkum vybraných aspektů politiky paměti a případové studie⁹⁷ a 4) zasazení volyňského masakru do kontextu polsko-ukrajinských vztahů⁹⁸ anebo do politik paměti v obou zemích⁹⁹.

⁹³ Motyka, *Volyně 1943*, 22.

⁹⁴ Motyka, *Volyně 1943*, 82.

⁹⁵ Viz například: Tomasz Stryjek a Joanna Konieczna-Salamatin, „Introduction: How historical cultures change and how we can study this“, in *The politics of memory in Poland and Ukraine: from reconciliation to de-conciliation*, ed. Tomasz Stryjek, a Joanna Konieczna-Salamatin (New York: Routledge, 2021), 1-6.

⁹⁶ Viz například: Marek Wojnar, „Contemporary social actors of memory, vis-a-vis the 1939–47 Polish-Ukrainian conflict: typology and interactions“, in *The politics of memory in Poland and Ukraine: from reconciliation to de-conciliation*, ed. Tomasz Stryjek, a Joanna Konieczna-Salamatin (New York: Routledge, 2021), 67-79.

⁹⁷ Viz například: *(A)symmetry of (Non-)memory: The Missed Opportunity to Work Through the Traumatic Memory of the Polish-Ukrainian Ethnic Conflict in Pawłokoma*

⁹⁸ Viz například: Andrzej Roman Szeptycki (2019): *Contemporary Relations between Poland and Ukraine: The „Strategic Partnership“ and the Limits Thereof*

⁹⁹ Viz například: Bobryk, Sylwia. 2019. „History Wars in School Textbooks?: The Massacres in Volhynia and Eastern Galicia in Polish History Textbooks since 1989.“ In *Narratives of War*, 127-144. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429506840-9>.

Nejzásadnější pro tuto práci je vývoj paměťové politiky volyňského masakru, a to především pohledem jednoho z jejích aktérů – polského státu. Tato kapitola je tedy koncentrovaným shrnutím dosavadního poznání ohledně periodizace paměti volyňského masakru v kontextu debaty mezi oběma státy, aby bylo v následné analýze možné uchopit proměny jeho interpretací v učebnicích.

2.1 Politická debata do roku 2012

Co do definice zásadních milníků a vývojových trendů v politické diskusi z dosavadního bádání vyplynulo, označují autoři období před rokem 1989 zpravidla jako éru zapomenutí volyňského masakru¹⁰⁰. Toto téma bylo v politické i společenské debatě obou zemí zcela potlačeno. V tomto období – vymezeném koncem druhé světové války a pádem komunistického režimu v Polsku – není v podstatě možné hovořit o ukrajinské a polské diskusi, protože Ukrajina jako samostatný stát neexistovala (byla součástí SSSR) a Polsko včetně jeho politiky paměti podléhalo direktivě z Moskvy. Jednalo se tedy vlastně o období sovětské historické politiky poplatné mocenským zájmům SSSR, jehož snahou bylo zabránit konfrontaci uvnitř vlastní vlivové sféry. Volyňský masakr – jako konflikt Poláků, Ukrajinců a dalších národností – byl proto více než nežádoucí událostí. A proto měl být zcela zapomenut. Zároveň bylo z pohledu Sovětského svazu nutné potlačit protikomunistickou opozici, kterou UPA po druhé světové válce byla. Jakkoli reflektovat její – byť násilné snahy – o vytvoření nezávislé Ukrajiny tak bylo nemyslitelné. To se promítlo, respektive nepromítlo i do učebnic, ve kterých téma volyňského masakru v obou zemích zcela chybělo.

Za zásadní milník je považován rok 1989. S pádem komunistického režimu v Polsku a rozpadajícím se Sovětským svazem totiž došlo k otevření společenské debaty, jejíž nedílnou součástí byla i historická témata. Tehdejší přístup Polska k historii i ke vztahům s (budoucí) Ukrajinou byl v té době ovlivněn myšlenkami intelektuálů kolem časopisu *Kultura*. Tato skupina se zformovala již v 50. letech mezi polskou emigrací ve Francii. Zakladatel *Kultury* Jerza Giedroyc (1906-2000) prosazoval myšlenku, že polská poválečná východní hranice by měla být v zájmu zachování vlastní bezpečnosti i hranicí budoucího suverénního Polska. Giedroyc byl přesvědčen o tom, že odstoupení od územních nároků je klíčem pro navázání dobrých vztahů s východními sousedy, které by měly být základním předpokladem pro schopnost čelit ruskému imperialismu. Program *Kultury* byl v průběhu 70. let přijat mnohými domácími opozičními organizacemi (např. KOR (Výbor

¹⁰⁰ Motyka a Snyder, cit. díla.

ochrany dělníků) a následně Solidarita) a osobnostmi (např. Adam Michnik), které utvářely politiku v postkomunistickém Polsku.¹⁰¹ Jedním z kroků, které měly signalizovat podporu Ukrajině bylo v srpnu 1990 – tedy ještě před vznikem samostatné Ukrajiny – přijetí usnesení polského Senátu odsuzující operaci Visla.¹⁰²

Když vznikla nezávislá Ukrajina a Polsko ji vůbec jako první stát uznalo, panoval konsenzus, že dějiny mají být ponechány historikům a debata minulosti se má odehrávat v odborných kruzích mimo politiku. Politici se měli zaobírat budoucností a udělat „tlustou čáru“ za minulostí. V tomto nastavení fungoval režim politiky paměti do roku 1995. Někteří autoři jej co dynamiky oddělují od druhé poloviny devadesátých let, protože v ní už se volyňský masakr dostal z exkluzivně akademického prostředí i do debat politických. V roce 1995 byla totiž formulována první iniciativa k urovnání historických sporů na politické úrovni. Prezidenti Polska (Aleksander Kwaśniewski, v úřadu 1995-2005) a Ukrajiny (Leonid Kučma, v úřadu 1994-2005) ve společném prohlášení předeslali vůli dojít k historickému usmíření obou národů.¹⁰³ Roku 1997 byla oběma prezidenty v Kyjevě podepsána dohoda o smíření, která zahrnovala seznam vzájemných sporů včetně volyňského masakru a operace Visla.¹⁰⁴ Ve společném prohlášení svých parlamentů se Polsko a Ukrajina dále shodly, že v roce 2003 uskuteční společnou ceremonii v masakrem zasažené obci Pavlivka. To rozpoutalo širokou veřejnou debatu v Polsku i na Ukrajině. Společné uctění památky Poláků zavražděných během masakrů za účasti prezidentů Kwaśniewského a Kravčuka v Pavlivce přineslo vyvrcholení snah o usmíření.¹⁰⁵ I přes společnou akci byl však rozdíl mezi narativem obou zemí zřejmý. Ukrajínští představitelé označovali masakry jako „volyňskou tragédii“, za kterou byly oba národy zodpovědné stejnou měrou. Poláci usilovali o prosazení historického kompromisu, v rámci kterého se po polském odsouzení Visly měli Ukrajinci omluvit za Volyň. Kwaśniewski během společné ceremonie dokonce pro označení volyňského masakru použil slovo genocida. Ani jedna ze stran nejevila vůli svoji vizi opustit, a tak i přes oficiálně deklarovanou snahu najít historické usmíření začínalo být čím dál patrnější, že existují zásadní, těžko překonatelné rozpory mezi polským a ukrajinským narativem.¹⁰⁶

¹⁰¹ Snyder, *Obnova národů*, 205-216. Portnov, „Polish-Ukrainian historical controversies: an overview“, 28-29.

¹⁰² *UCHWALA SENATU RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ z dnia 3 sierpnia 1990 r. W sprawie akcji "Wisła" (1990).*

¹⁰⁴ *Ibid.* 263-266.

¹⁰⁵ Motyka, *Volyň 1943.*, 179-187.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 179-187

Pokud bylo období 1995 až 2003 možné vnímat jako aktivní snahu o usmíření, po roce 2003 došlo ke stagnaci těchto snah. K utlumení přispěl i vnitropolitický vývoj v obou státech. Na přelomu let 2004 a 2005 proběhla na Ukrajině série protestů proti výsledkům prezidentských voleb, takzvaná Oranžová revoluce. Novou hlavou státu se měl původně stát proruský orientovaný politik Viktor Janukovyč, ale po vynuceném opakování voleb se prezidentem stal prozápadní Viktor Juščenko (v úřadě 2005-2010). Během jeho mandátu došlo k aktivizaci ukrajinské historické politiky. V jejím rámci byl kladen důraz především na křivdy způsobené Sověty. Klíčovým tématem, které je stále důležitou součástí utváření ukrajinské identity, byl především Velký hladomor z let 1932 až 1933. Objevilo se však i téma týkající se UPA a OUN, které vyplývalo z potřeby propagace narativu národně osvobozenického boje a boje proti Sovětům. V souvislosti se snahou vyzvednout bojovníky za národní svobodu udělil Juščenko v roce 2007 titul Hrdina Ukrajiny vrchnímu veliteli UPA Romanu Šuchevyčovi. O tři roky později vyznamenal stejným titulem i Stepana Banderu. V roce 2006 byl založen Ukrajinský institut národní paměti, který je vládní institucí, jejímž cílem je udržování národní paměti.¹⁰⁷ Když v roce 2010 nastoupil Viktor Janukovyč do prezidentského úřadu, došlo ke zmírnění anti-sovětského rozměru politiky paměti a Banderovi i Šuchevyčovi byla odebrána vyznamenání.¹⁰⁸ Období do roku 2015 je tak charakteristické opadnutím snah o usmíření a zjištěním, že modely paměťové politiky v jednotlivých zemích nejsou slučitelné.

2.2 Politická debata po roce 2012

V červenci 2013 přijal polský Sejm *Usnesení o připomenutí 70. výročí volyňského zločinu a uctění jeho obětí*.¹⁰⁹ Volyňský masakr měl podle něj „charakter etnické čistky s prvky genocidy“. Jako pachatelé v něm byli jednoznačně označeni příslušníci OUN a oddílů UPA. Co se týká obětí, ty byly zpravidla zmiňovány jako „občané Druhé polské republiky“. Kromě Poláků nejsou v Usnesení uvedeny jiné národnosti, na které masakr dopadl. Obecně nebyl na etnicitu obětí kladen velký důraz a jejich počet byl zmíněn pouze přibližně, podle Usnesení zemřelo „okolo 100 tisíc polských občanů“. Počet ukrajinských

¹⁰⁷ Oleksandr Grytsenko, „2 Politics of memory in Ukrainian-Polish relations: Poland's hyper-activeness and Ukraine's reactivity“, in *The politics of memory in Poland and Ukraine: from reconciliation to de-conciliation*, ed. Tomasz Stryjek, a Joanna Konieczna-Salamatin (New York: Routledge, 2021).39-41.

¹⁰⁸ Motyka, Volyň 1943, 192-197.

¹⁰⁹ UCHWAŁA Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20130000606/O/M20130606.pdf>, (2013).

obětí nebyl uveden vůbec. Navíc jediné ukrajinské oběti, o kterých se v dokumentu mluvilo, byly ty, které byly zabity OUN nebo UPA. Zemská Armáda (AK), Domobrana Kresů a Rolnické bataliony (BCh) byly prezentovány výhradně jako útvary, které vedly „heroický boj za ochranu Poláků“. O tom, že i v důsledku těchto operací umírali ukrajinští civilisté, nebyla v Usnesení jediná zmínka. Úvod Usnesení popisoval složitou situaci a uváděl, že obě okupační mocnosti – Třetí říše a SSSR – vytvářely podmínky pro vznik konfliktu mezi ostatními národnostmi. V závěru Usnesení zákonodárci děkovali rodinám a organizacím, které „bojovaly za právo na pravdu“ o masakru, Ukrajincům, kteří během masakrů poskytovaly pomoc Polákům, ale také současným badatelům, kteří pomáhali v dokumentování zločinů.

Rokem, kdy paměťová nekompatibilita přešla do stádia konfliktu pamětí, byl rok 2015. Nejprve v dubnu přijal Parlament Ukrajiny čtyři paměťové zákony.¹¹⁰ Jejich primárním zaměřením byla dekomunizace, avšak jeden ze zákonů, který uznal příslušníky UPA a OUN za „bojovníky za nezávislost Ukrajiny 20. století“, oživil debaty o volyňském masakru.¹¹¹ Článek 6 tohoto zákona stanovil, že osoby (ať už cizinci či obyvatelé Ukrajiny), které „veřejně projeví pohrdání“ těmito bojovníky za to „ponesou odpovědnost podle [ukrajinských] zákonů“.¹¹² Na Ukrajině vyvolal tento článek debatu o svobodě slova. V Polsku způsobil pobouření, protože se trestní postih mohl vztahovat i na Poláky.¹¹³ Ke schválení zákona navíc došlo jen pár hodin poté, co polský prezident Bronisław Komorowski (v úřadu 2010-2015) pronesl řeč v Parlamentu Ukrajiny, ve které se vyhnul jakýmkoli zmíncek ohledně konfliktní historie. Tato aféra přispěla k jeho volební porážce v následujících květnových prezidentských volbách¹¹⁴, kde jej v druhém kole porazil Andrzej Duda, člen strany PiS.

V říjnu roku 2015 následně došlo k dokončení konzervativního obratu v Polsku, když v parlamentních volbách zvítězila právě strana PiS, která získala nadpoloviční většinu v obou komorách Parlamentu. Výklad dějin nabral nový spád, a to i ve věci volyňského masakru. Nedlouho po nástupu PiS k moci bylo přijato nové usnesení, které se vracelo k této události. 22. července 2016 bylo vydáno *Usnesení Sejmu Polské republiky ohledně uctění*

¹¹⁰ Seznam zákonů, Верховна Рада України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/a20150409>, (2015).

¹¹¹ ЗАКОН УКРАЇНИ Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 25, ст.190), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>, (2015).

¹¹² Grytsenko, Politics of memory in Ukrainian-Polish relations: Poland's hyper-activeness and Ukraine's reactiveness, 43.

¹¹³ Motyka, *Volyň 1943*, 199-200.

¹¹⁴ Motyka, *Volyň 1943*, 199.

obětí genocidy spáchané ukrajinskými nacionalisty na občanech Druhé polské republiky v letech 1943-1945 (dále jako Usnesení o uctění obětí genocidy)¹¹⁵. V tomto dokumentu polští zákonodárci pro volyňský masakr poprvé v oficiálním dokumentu použili označení genocida. Explicitně přitom uvádí, že doposud „masové vraždy nebyly nazvány – shodně s historickou pravdou – jako genocida“. Jako pachatele Usnesení identifikuje „oddíly Organizace Ukrajinských Nacionalistů (OUN), Ukrajinské Povstalecké Armády (UPA) a také divizi SS Galizien a jiné ukrajinské formace spolupracující s Němci“. Jednalo se tedy o administrativně organizované jednotky. Oběťmi bylo „více než 100 tisíc občanů (...), hlavně rolníků“. Usnesení identifikuje jako oběti kromě Poláků také Židy, Armény, Čechy a jiné národnostní menšiny a také Ukrajince. Zdůrazňuje, že nelze „relativizovat polské odvetné akce na ukrajinské vsi, v jejichž důsledku také umírali civilisté“. Avšak zároveň zatímco dokument přibližný počet zabitých polských občanů udává, ukrajinské oběti nevyčísľuje.

Sejm dále skrze Usnesení polskému prezidentovi navrhl, aby vyznamenal jak polské vojáky, kteří vedli „heroický boj za obranu útoky ohroženého civilního obyvatelstva“, tak Ukrajince, kteří „zachraňovali Poláky“. Sejm zároveň stanovil 11. července Národním dnem památky obětí genocidy spáchaného ukrajinskými občany na občanech Druhé polské republiky. Usnesení ale také podpořilo vzájemný dialog Polska a Ukrajiny a vyjádřilo poděkování obyvatelům Kresů (příhraničních oblastí), kteří téma volyňského masakru dlouhodobě přinášeli do společenského prostoru. V závěrečném odstavci Usnesení je vyjádřena polská solidarita s Ukrajinou, která „válčí s vnější agresí o zachování územní celistvosti“. Celým dokumentem se prolíná uctění památky obětí a těch, kteří se snažili utrpením předcházet, přičemž touto obětí byli „občané druhé polské republiky“. Akcentován je také heroický boj a hrdinství těch, kteří bojovali proti UPA.

I přestože prezidenti Polska (A. Duda, v úřadu od roku 2015) a Ukrajiny (P. Porošenko v úřadu 2014-2019) deklarovali strategické partnerství, celá situace okolo volyňského masakru i po roce 2016 dále eskalovala. Od roku 2016 začalo docházet k nárůstu počtu útoků na ukrajinské hřbitovy v Polsku. Ukrajinský institut národní paměti dokonce uvalil na polské badatele tzv. exhumační moratorium, které odebralo vědcům povolení k výzkumným pracím na masových hrobech na západní Ukrajině.¹¹⁶ Spor na politické úrovni

¹¹⁵ UCHWAŁA SEJMU RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacionalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945
<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20160000726/O/M20160726.pdf>, (2016).

¹¹⁶ Grytsenko, Politics of memory in Ukrainian-Polish relations: Poland's hyper-activeness and Ukraine's reactivity, 44-48.

vyvrcholil v roce 2018, kdy byly přijaty již výše zmíněné dodatky k Zákonu o Polském institutu paměti (dále jako IPN). Ty kromě toho, že kriminalizovaly vztahování zodpovědnosti za holokaust na Poláky, zahrnovaly také tzv. „anti-banderovské zákony“, který měly umožňovat pokutovat osoby sympatizující s ukrajinskými nacionalisty UPA.¹¹⁷ V roce 75. výročí volyňského masakru (2018) byly polsko-ukrajinské vztahy v oblasti politiky paměti na bodu mrazu.¹¹⁸ O rok později byl „anti-banderovský“ dodatek shledán polským ústavním soudem za protiústavní.

Naději na možnou deeskalaci v tomto sporu o historii obou zemí přinesl až nástup ukrajinského prezidenta Volodymyra Zelenského (v úřadu od roku 2019). Ten prezidentu Dudovi například slíbil, že dojde k úplnému zrušení exhumačního moratoria. Jeho slib však stále (červen 2024) zůstává nenaplněn.¹¹⁹ A tak i přesto, že oba prezidenti v posledních letech společně uctívají památku obětí volyňského masakru, jsou základní parametry debaty stejné. V Polsku je uznán za genocidu, zatímco žádná oficiální politická reprezentace Ukrajiny činy UPA na Volyni nikdy neodsoudila.

Pro účel této práce je přitom nutné podtrhnout, že i v případě volyňského masakru vedla strana PiS v době své vlády velmi aktivní paměťovou politiku. Prosadila jeho označení za genocidu v oficiálním usnesení Sejmu. Na neoficiální úrovni pak využívala ještě ostřejší rétoriku než Usnesení. Například 11. července 2023 ku příležitosti upomínkových akcí tehdejší premiér za PiS Mateusz Morawiecki prohlásil, že masakr byl „genocidium atrox, děsivá genocida.“¹²⁰

¹¹⁷ <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000369>

¹¹⁸ Grytsenko, Politics of memory in Ukrainian-Polish relations, 44-48. Marek Wojnar, Contemporary social actors of memory, 71-73.

¹¹⁹ <https://www.eurointegration.com.ua/eng/news/2024/01/22/7177949/> , <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/08/25/7168164/> , <https://kyivindependent.com/polish-official-ukraine-cannot-dream-of-eu-without-resolving-volyn-victims-exhumations/>

¹²⁰ <https://www.rp.pl/kraj/art38723471-nie-bedzie-pojednania-polsko-ukrainskiego-do-konca-apel-premiera-ws-ekshumacji-ofiar-rzezi-wolynskiej>

3 Volyňský masakr v učebnicích (2012-2023)

Volyňský masakr se po pádu komunistického režimu v Polsku stal součástí politické debaty jak na polské, tak polsko-ukrajinské úrovni. S jeho proniknutím do veřejných debat se postupně stávala tato událost i součástí obsahu učebnic dějepisu v Polsku. Vývojem učebnicových interpretací volyňského masakru se ve svém textu *History Wars in School Textbooks? The Massacres in Volhynia and Eastern Galicia in Polish History Textbooks since 1989* zabývala polská historička Sylwia Bobryková, která sledovala vývoj interpretací učebnic od roku 1989 do roku 2012. Ústřední otázkou její práce bylo, zda narativy volyňského masakru ve vybraných učebnicích zapadaly nebo nezapadaly do obecného polského postkomunistického „master narativu o polské nevinnosti, ultimátním hrdinství a oběti.“¹²¹ Zkoumala tedy, zda se v učebnicích objevovaly i kontra-narativy, které by toto pojetí dějin nabourávaly. Došla přitom k závěru, že zatímco v letech 1992 až 2002 se kontra-narativy objevovaly, v roce 2012 už jsou „masakry pohlceny master-narativem“. Dokládá to tím, že přestože učebnice z roku 2012 staví jak Ukrajince, tak Poláky do rolí pachatelů i obětí, jsou jejich zločiny interpretovány odlišně. Zatímco Poláci zabíjeli v obraně a „odvetných akcích“, ukrajinští pachatelé boje podněcovali.¹²²

Bobryková také poukazuje na to, že v roce 2012 došlo k vyostření rétoriky využívané v učebnicích. Zatímco v roce 2002 žádná z nich nekvalifikovala masakr jako etnickou čistku, ani neprezentovala fotografii zmasakrovaných těl, v roce 2012 už se takové případy objevily. Podstatné z hlediska této práce je i další zjištění, a to že od roku 1989 došlo k jednoznačnému nárůstu přítomnosti tématu volyňského masakru v učebnicích. Zatímco v roce 1989 ani 1991 neexistovala žádná učebnice, která by o masakru informovala, v roce 2002 zmiňovaly volyňský masakr čtyři učebnice ze třinácti. V roce 2012 pak masakr zmiňovala už naprostá většina učebnic, konkrétně sedm z osmi. Ze závěrů Bobrykové je tedy zřejmé, že se událost volyňského masakru již od roku 2012 stala nedílnou součástí narativu učebnic.¹²³ Cílem mé práce není replikovat výzkum Bobrykové v jiném čase. Avšak díky poznatkům z jejího výzkumu lze zasadit nová zjištění do širšího časového pásma a vnímat tak dynamiku narativu stejné události ve větší komplexnosti.

Předmětem analýzy této práce jsou polskojazyčné učebnice dějepisu vydané mezi

¹²¹ Bobryk, Sylwia. 2019. "History Wars in School Textbooks?: The Massacres in Volhynia and Eastern Galicia in Polish History Textbooks since 1989." In *Narratives of War*, 127-144. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429506840-9>.

¹²² Ibid, 138.

¹²³ Ibid, 139.

lety 2012 a 2023. V rámci tohoto časového rozmezí byly schváleny čtyři RVP (RVP 2012, RVP 2017, RVP 2018 a RVP 2022) na základě kterých byly učebnice certifikovány pro použití v hodinách. Vzhledem k tomu, že RVP 2017 a RVP 2018 společně nahrazovaly RVP 2012, a že RVP 2022 představoval s ohledem na obsah učebnic pouze nepodstatný dodatek k RVP 2018, beru je pro účely analýzy jako jeden celek (RVP 2017/18/22). Vznikají tak dvě sady učebnic – RVP 2012 (vydaný za vlády PO) a RVP 2017/18/22 (vydaný za vlády PiS). Po procesní stránce je tedy tento přístup odlišný od přístupu ve výzkumu Bobrykové. Zatímco ten volí školní rok, v rámci kterého učebnice analyzuje, metoda zvolená v mé práci využívá perspektivu dvou sad učebnic schválených na základě odlišných RVP. Tato optika umožňuje učebnice sledovat na časové ose, nejen v jednotlivých bodech. Přináší tedy výsledky větší šíře, neboť zahrnuje všechny učebnice vydané na základě RVP 2012 a RVP 2017/18/22. Umožňuje tedy například určit, kdy se poprvé termín genocida v učebnicích vyskytuje.

Rozdělení na dvě sady učebnic zároveň vychází z mého předpokladu, že je vysoká pravděpodobnost, že se od sebe budou lišit. Nejenže ve sledovaném období došlo ke změně vládních struktur, ale došlo také ke dvěma zásadním změnám explicitně se dotýkajícím volyňského masakru. Zaprvé bylo v roce 2016 přijato *Usnesení o uctění obětí genocidy*, které tuto událost redefinovalo. Zadruhé, došlo poprvé v historii Polska k explicitnímu zařazení masakrů na Volyni do nových RVP 2017 a RVP 2018, které vznikly v důsledku školské reformy PiS v letech 2017 a 2018. Jinými slovy se volyňský masakr stal poprvé povinnou součástí historického vzdělávání. Zmíněná školská reforma navíc znamenala rekonstrukci školského systému, v praxi zrušení gymnázií. To mělo své implikace i na trhu s učebnicemi – musely být napsány nové, respektive aktualizovány staré, pro novou strukturu vzdělávání. Přelom mezi RVP 2012 a RVP 2017/18/22 proto k redefinici – nebo minimálně nové reflexi – volyňského masakru přímo vybízí.

Mezi lety 2012 a 2023 bylo pro účely výuky na základě dat dostupných na webových stránkách¹²⁴ Ministerstva národního vzdělávání (v polštině Ministerstwo Edukacji Narodowej, dále jako MEN) schváleno 25 polskojazyčných učebnic dějepisu pokrývajících období druhé světové války.¹²⁵ Z tohoto počtu bylo 10 učebnic certifikováno na základě RVP 2012 a určeno pro studenty nadgymnaziálního stupně. Přístup se mi podařilo získat k osmi z nich, přičemž téma volyňského masakru bylo přítomné v sedmi z osmi

⁶ <https://podreczniki.men.gov.pl/podreczniki/1>

¹²⁵ Práce tak zpracovává celou masu učebnic, kterou lze v polsku v souladu s právem využívat pro výuku

zanalyzovaných učebnic. Na základě RVP 2017 (a jeho úprav v roce 2022 a 2023) byla udělena certifikace sedmi¹²⁶ učebnicím pro základní školy, jedné pro učiliště, a sedmi pro lycea a střední technické školy. V případě tohoto RVP se mi podařilo dostat ke všem titulům s výjimkou jednoho pro základní školy.¹²⁷ Přitom ve 13 ze 14 analyzovaných titulů je téma volyňského masakru zastoupené.¹²⁸

Vzhledem k tomu, že nebylo možné získat přístup ke všem učebnicím vydaným na základě RVP 2012 a RVP 2017, je nutné na tomto místě upozornit, že ve zbytku práce se již vztahuji pouze k analyzovaným učebnicím. Pokud tedy užívám spojení „sedm z osmi učebnic schválených na základě RVP 2012“, mám tím na mysli – neuvádím-li jinak – sedm z osmi zanalyzovaných učebnic. Pokud užívám „všechny učebnice“, mám tím na mysli všechny zanalyzované učebnice. Zároveň zdůrazňuji, že pokud je titul – byť se stejným názvem a autory – schválen znovu – tedy dostal přidělené nové certifikační číslo – je na něj nahlíženo jako na novou učebnici. Stejně tak pokud má učebnice dvě verze – jednu základní a druhou rozšířenou – je na ně pohlíženo jako na dva různé tituly, pokud má každý své vlastní certifikační číslo.

I přesto, že malá část učebnic nebyla přístupná (tři z celkového počtu 25 certifikovaných učebnic), čísla jasně ilustrují, že je volyňský masakr běžnou součástí učebnic. Potvrzuje se tak pokračování trendu, který zjistila Bobryková, a tedy, že volyňský masakr zůstává stabilní součástí učebnic. Na rozdíl od vývoje před rokem 2012 nelze mluvit o nárůstu reprezentace tématu, protože je tato událost v učebnicích stabilně zmiňována a udržována – alespoň co se zmínek o ní týká – na procentuálně podobné úrovni.

Následující část se již věnuje vlastní analýze, která v detailu sleduje tři zvolené aspekty, kterými jsou: proměny kvalitativního hodnocení masakru, proměny přiřazování rolí jednotlivým aktérům volyňského masakru a proměny volby doprovodných fotografií.

3.1 Genocida, etnická čistka nebo tragédie? Kvalitativní hodnocení masakru

Pokud se podíváme na kategorizaci násilí v učebnicích v případě volyňského masakru, je evidentní, že zatímco v učebnicích schválených dle RVP 2012 se označení

¹²⁶ Učebnice Wczoraj i dziś (Robert Śniegocki, Agnieszka Zielińska) byla schválena dvakrát. To znamená, že každý titul byl odsouhlasen zvlášť, je na tyto tituly pohlíženo jako na dvě odlišné učebnice. /Tento přístup je uplatněn v celé práci)

¹²⁷ Přístup se nepodařilo získat k učebnici Historia (Małgorzata Jastrzębska, Jarosław Żurawski)

genocida neobjevuje vůbec, v učebnicích vycházejících z nového RVP figuruje termín v sedmi titulech ze čtrnácti, tedy v polovině učebnic.¹²⁹ Jde tedy o zásadní nárůst. Na základě výzkumu Bobrykové je možné se s vysokou mírou pravděpodobnosti domnívat, že to bylo vůbec poprvé, co se termín genocida objevil. Jak totiž polská vědkyně prokázala, v roce 2012 byla rétorika nejvyostřenější, přesto, jak potvrdil můj výzkum, nedošlo k uplatnění pojmu genocida dříve než v roce 2018, tedy dva roky po vydání *Usnesení o uctění obětí genocidy*.

Za povšimnutí stojí to, že autoři mnohdy používají nejasné formulace a kombinují pojem genocida s dalšími pojmy jako je například etnická čistka. V jednom z textů autoři uvádí, že na Volyni probíhala „masová exterminace, která nabrala charakter genocidní etnické čistky“¹³⁰. Jiný zase uvádí, že se jednalo o „etnické čistky, které se nazývají genocida“¹³¹. Podobně ilustračním příkladem mohou být dvě vydání učebnice *Včera a dnes*.¹³² Oba tituly obsahují tučným červeným písmem zvýrazněný pojem „etnické čistky“. Oba texty – byť každý jinde – však zároveň v textu používají i termín genocida. Při prvním pohledu na text tedy čtenář uvidí nadpis „Volyňský masakr“ a červeně tučně v textu „etnické čistky“. Po přečtení textu se však ve vydání z roku 2018 dozvídá, že „činnost polského podzemí omezila rozsah ztrát, ale nebyla schopna zabránit genocidě Poláků“.¹³³ V pozdějším vydání z roku 2021 autoři používají termín genocida v následovném znění: „Je udáváno, že při zločinu genocidy na Východních Kresech rukou ukrajinských nacionalistů zemřelo celkem přibližně 100 tis. Poláků“.¹³⁴ To, do jakého vztahu staví autoři pojmem „etnické čistky“ a „genocida“, není ani z jednoho z textů jasné. Jaký je rozdíl mezi etnickou čistkou a genocidou nebo genocidní etnickou čistkou? Byla genocida vystupňováním čistek? Nebo je autoři považují za synonyma? A proč je červeně vyznačena etnická čistka, a ne genocida? Způsob nakládání autorů učebnic s pojmem genocida tak odráží obecnou neshodu na její definici.

Co do dalších kvalitativních označení, pojem „etnické čistky“ nebo „etnická čistka“ (bez „genocidního“ přívlastku nebo bez použití slova „genocida“ jinde v textu) zmiňují tři¹³⁵

¹²⁹

¹³⁰ Historia. Podręcznik. Liceum i technikum. Klasa 4. Zakres rozszerzony. Jolanta Choińska-Mika, Piotr Szlanta, Andrzej Zawistowski

¹³¹ Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres rozszerzony. Robert Śniegocki, Agnieszka Zielińska

¹³² DOPLNIT

¹³³

¹³⁴ (2017, 5)

¹³⁵ Po prostu historia. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy. Podręcznik. Krzysztof Gutowski, Rafał Dolecki, Jędrzej Smoleński, dále Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół

učebnice z osmi dle RVP 2012 a dvě¹³⁶ ze 14 dle RVP 2017/18/22. Učebnice schválené dle RVP 2017/18/22 dále pracují s termíny jako „masová exterminace“¹³⁷, „fyzická likvidace“¹³⁸, „masové řeže“¹³⁹. V učebnicích schválených na základě RVP z roku 2012 se jednou objevuje „exterminace“¹⁴⁰ a jednou „občanská válka“¹⁴¹. Dále pak autoři učebnic používají termíny jako „tragédie“¹⁴², „řeže“¹⁴³ nebo „boje“¹⁴⁴. V souhrnu tedy lze konstatovat, že pokud porovnáme učebnice vydané na základě těchto dvou RVP, došlo v titulech schválených po roce 2017 k zřejmému vyostření rétoriky ohledně kvalifikace volyňského masakru. To tedy do značné míry koresponduje s rostoucím důrazem PiS na tuto událost po roce 2015.

Vzhledem k tomu, že pojem genocida je v učebnicových textech nový, stojí za zvýšenou pozornost i to, jakým způsobem s ním v textech autoři nakládají. Ve světle první kapitoly této práce se lze ptát, koho definují učebnice jako aktéra, který takto volyňský masakr jako genocidu označil. Při položení této otázky však docházíme k závěru, že žádná učebnice takového aktéra neurčuje, avšak lze mezi jednotlivými tituly pozorovat několik rozdílných způsobů zacházení s termínem.

Například v učebnici *Historie 4, Stopy času* je termín genocida užit jako konstatování faktu: „V letech 1943-1944 ukrajinští nacionalisté provedli genocidu – zavraždili přibližně 100 tis. Poláků“.¹⁴⁵ Dle autorů této učebnice byl tedy volyňský masakr zkrátka genocida. Ani samotný pojem genocida, ani kdo jej užil, autoři neuvádí a nevysvětlují. Naopak v knize *Pochopit minulosť 4* autoři použili větu: „Zločiny provedené ukrajinskými nacionalisty v oblasti volyňského vojvodství jsou označovány jako genocida“.¹⁴⁶ Tato formulace tak na

ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy (Stanisław Roszak, Jarosław Kłaczko). a dále *Zrozumieć przeszłość. Dzieje najnowsze po 1939 r. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres rozszerzony. Część 4*, Jarosław Kłaczko, Agnieszka Zielińska.

¹³⁶ *Poznać przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*, Jarosław Kłaczko, Stanisław Roszak. A dále *Historia 4. Zakres podstawowy. Podręcznik dla szkoły ponadpodstawowej. Część 1* (Miroslaw Ustrzycki, Janusz Ustrzycki)

¹³⁷ *Historia. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Klasa 8.* Wojciech Kalwat, Piotr Szlanta, Andrzej Zawistowski

¹³⁸ *Historia. Podręcznik dla klasy ósmej szkoły podstawowej.* Szymon Ciechanowski, Dawid Lasociński

¹³⁹ *Dziś historia 3. Podręcznik dla klasy trzeciej branżowej szkoły I stopnia.* Stanisław Zajac

¹⁴⁰ *Teraz historia. Podręcznik do historii dla szkoły ponadgimnazjalnej. Zakres podstawowy.* Stanisław Zajac

¹⁴¹ *Historia. Wiek XX. Podręcznik. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy.* Dariusz Stola

¹⁴² *Poznajemy przeszłość. Podręcznik do historii dla szkoły ponadgimnazjalnej. Zakres podstawowy.* Zofia T. Kozłowska, Irena Unger, Stanisław Zajac

¹⁴³ *Ku współczesności. Dzieje najnowsze 1918–2006.* Andrzej Brzozowski, Grzegorz Szczepański

¹⁴⁴ *Historia. Wiek XX. Podręcznik. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy.* Dariusz Stola

¹⁴⁵ Antoni Dudek, Łukasz Kępski a Jakub Polit, *Historia 4. Ślady czasu. Podręcznik dla klasy 4 liceum i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony* (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 2023).

¹⁴⁶ o Robert Śniegocki a Agnieszka Zielińska, *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres rozszerzony* (Warszawa: Nowa Era, 2022), 148-149.

rozdíl od prvního evokuje to, že genocida nevzniká tak, že se stane, ale že ji tak někdo označí. Pokud vedle sebe postavíme učebnice, na kterých se podíleli stejní autoři – tedy například *Pochopit minulost 4* (2022), *Včera i dnes* (2018) a *Včera i dnes* (2021), zjistíme, že se rámování v nich rovněž výrazně liší. Zatímco starší titul *Včera i dnes* mluví o „genocidě“, druhé – novější – vydání už užívá sousloví „zločin genocidy“. A jak již bylo uvedeno výše, titul *Pochopit minulost 4* pak uvádí, že „zločiny“ UPA jsou „označovány jako genocida“. Klíčovým termínem, který ilustruje rozdíl mezi výklady, je tedy „zločin“. Ten totiž evokuje právní rámování celého problému, ne pouze subjektivní kvalitativní hodnocení události. „Zločin“ také implikuje, že se neděje sám od sebe, ale že jej příslušný právní orgán zločinem skutečně shledá. Kromě užití termínu zločin však ani tyto učebnice nevypovídají nic o tom, že za genocidu volyňský masakr označil polský Sejm, případně jiní aktéři. A i jediná učebnice¹⁴⁷, která poskytuje definici genocidy, neodvádí v tomto směru o moc lepší práci, protože aktéra v případě volyňského masakru rovněž neoznačuje. Navíc uvedení mezinárodní právní definice genocidy není příliš přínosné, protože se na takové úrovni volyňskému masakru nikdo nevěnoval.

Aktér tak ve všech titulech, které termín „genocida“ užívají, zůstává anonymní, neurčitý. Respektive tím, že je označení – nebo někdy i jen naznačení – aktérství opomenuto, se sami autoři učebnic stávají těmi, kdo volyňský masakr jako genocidu definují. Problém přitom není v tom, že by tak nemohli činit, ale v tom, že kvůli opomenutí aktérství se zdá, že je konstatování „volyňský masakr byl genocidou“ historickou pravdou, nikoli interpretací.

3.2 Pachatelé, oběti a diváci. Kdo byl kdo?

Zaměříme-li se na to, jakým způsobem jsou vnímány jednotlivé kategorie účastníků volyňského masakru, zjistíme, že mezi RVP 2012 a RVP 2017/18/22 není zásadnější rozdíl.

Všechny tituly uvádí UPA jako jednoznačného pachatele. Jsou tedy v souladu jak s konsensem historiků, tak s *Ustavením o uctění obětí genocidy*. To, v čem se s těmito výklady rozchází, je v některých učebnicích užití zahrnutí „ukrajinských rolníků“ nebo „ukrajinského obyvatelstva“ do kategorie pachatelů, tedy v podstatě uplatnění kolektivní viny. To, že se na vraždění podíleli nejen administrativně organizované jednotky, ale právě

¹⁴⁷ Historia. Podręcznik. Liceum i technikum. Klasa 4. Zakres podstawowy. Piotr Szlanta, Andrzej Zawistowski.

i „obyčejní Ukrajinci“, zmiňuje celkem sedm učebnic.¹⁴⁸ Jak uvádí například titul *Dnes historie*, „příslušníci UPA, v mnoha případech podporováni místními [ukrajinskými] rolníky, začali vykonávat masové řeže.“¹⁴⁹ Autor tím v podstatě demonstruje, že podpora UPA civilním obyvatelstvem a jeho zapojení byla autentická a široce rozšířená. To je však v rozporu s výsledky akademické debaty o volyňském masakru. Jak dokázal Motyka, účast civilního obyvatelstva byla z velké části nucená a akcentace jeho širokého zapojení proto není na místě. Nebylo to většinové civilní obyvatelstvo, které by spontánně a autenticky UPA podporovalo, ale administrativa, která byla spouštěčem jeho zapojení. Tvrzení o širokém zapojení civilního obyvatelstva navíc může podporovat tezi (a záměr UPA) o rolnické vzpouře. Jen jeden titul ze sedmi sledovaných uvádí, že to byla UPA, kdo „vyburcoval“ obyvatelstvo.¹⁵⁰ Tím alespoň v základních mantinelech – shodně se zjištěními historiků – nepřikládá vinu celé společnosti, ale především administrativě ukrajinských nacionalistů.

Dalším aspektem, který podporuje tezi o „rolnickém povstání“ je použití přímé spojitosti mezi účastí civilního obyvatelstva a brutalitou volyňského masakru. Jak stojí v učebnici *Historie*: na masakrech se „podíleli i ukrajinští rolníci, sousedi Poláků. Vyzbrojení vidlemi, sekerami a lopatami přepadali polské vesnice a osady. Zabíjeli muže, ženy, starce i děti. Oběti před smrtí krutě mučili. Plenili majetek a vypalovali budovy.“¹⁵¹ Autor nejenže upozorňuje na pachatelství širší veřejnosti, ale zároveň jim připisuje krutý způsob, jímž byly masakry páčány. Volyňský masakr tak v této interpretaci působí jako společenské povstání, kdy se lidé „sebrali, vzali, co měli po ruce a povraždili polské sousedy“. To je však v rozporu s tvrzením historiků. Jak prokázal McBride, zemědělské nástroje byly použity záměrně a UPA tím chtěla dosáhnout toho, aby byly masakry interpretovány jako lidová vzpoura. Problém přitom netkví v tom, že by nevidaná brutalita

¹⁴⁸ Krzysztof Gutowski, Rafał Dolecki a Jędrzej Smoleński, *Po prostu historia. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2012), 216. o Zając, Teraz historia, 125-126. Szymon Ciechanowski a Dawid Lasociński, *Historia. Podręcznik dla klasy ósmej szkoły podstawowej* (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe; 2018), 72. Śniegocki, Robert a Agnieszka Zielińska, *Wczoraj i dziś. Podręcznik do historii dla klasy ósmej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era, 2021. Stanisław Zając, *Dziś historia 3. Podręcznik dla klasy trzeciej branżowej szkoły I stopnia* (Toruń: SOP Oświatowiec, 2021), 47., Jolanta Choińska-Mika, Piotr Szlanta a Andrzej Zawistowski, *Historia. Podręcznik. Liceum i technikum. Klasa 4. Zakres rozszerzony*, (Warszawa: WSiP, 2022) Mirosław Ustrzycki a Janusz Ustrzycki, *Historia 4. Zakres rozszerzony. Podręcznik dla szkoły ponadpodstawowej. Część 1* (Gdynia: Operon, 2022)

¹⁴⁹ Zając, *Dziś historia*, 47.

¹⁵¹ Krzysztof Gutowski, Rafał Dolecki a Jędrzej Smoleński, *Po prostu historia. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2012), 216.

byla popisována, ale že je uváděna v přímé souvislosti s civilním obyvatelstvem a příčiny jejího užití nejsou vysvětleny. Jediný titul, který vysvětluje příčinu krutého způsobu zabíjení během volyňského masakru, je *Historie 8* (Małkowski). Uvádí, že „vraždili [příslušníci UPA] krutě – sekerami, pilami, vidlemi. Řež měla vypadat jako „spontánní“ rolnická vzpoura, a ne jako naplánovaná „antipolská akce“ OUN.“¹⁵². Autor tak nejen, že krutostem připisuje pravého aktéra – tedy OUN – ale zároveň vysvětluje příčinu užití takto brutálních metod. Činí tak zároveň v souladu se zjištěním McBrida.

Jako oběti prezentovali všichni autoři učebnic Poláky. Ačkoliv některé učebnice mluvily o tom, že cílem UPA bylo očistit území od obyvatelstva neukrajinské národnosti, až na výjimky se o jejich obětech v učebnici dále mluví už jen jako o Polácích. Ukrajinské oběti učebnice v naprosté většině (v 16 z 20 učebnic, které o masakru hovoří) také zmiňují. Bez povšimnutí však není, že ze tří¹⁵³ učebnic vůbec nevyplývá, že by polským odvetným bojům padli za oběť nějakí Ukrajinci, respektive žádná z těchto učebnic o odvetných bojích nemluví. V těchto případech tak Poláci zůstávají v příběhu volyňského masakru pouze oběťmi, nikoliv zároveň i pachateli. Ačkoliv je toto číslo v celkovém podílu učebnic nízké, stojí za povšimnutí, protože tím opomíjí nikoliv nevýrazné násilí páchané Poláky. Nepřiznáváním pachatelské role Poláků tak umocňují narativ o jejich nevinosti.

Zbylé učebnice ukrajinské oběti v důsledku polských akcí přiznávají. Liší se však ve způsobech jejich vyčíslení. Zatímco počet polských obětí zločinů UPA je vyčíslen vždy, u ukrajinských obětí jsou učebnice více neurčité. Pokud učebnice uvádí číselné rozmezí, vytyčují ho škálou 10-12 tisíc, 10-15 tisíc nebo 10-20 tisíc. Nejčastěji pak autoři udávají, že v důsledku polských odvetných akcí zemřelo „několik tisíc“ Ukrajinců. To je relativně nepřesné, protože několik může znamenat tisíců pět, ale také patnáct. Na druhou stranu je nutné podotknout, že ačkoliv autoři ukrajinské oběti ne vždy vyčíslují, oproti *Usnesení o uctění o oběti genocidy* alespoň přibližný rámec obětí určují. Zatímco tedy v případě označení ukrajinských pachatelů je přesnější *Usnesení*, v případě obětí jsou to zpravidla učebnice.

Za povšimnutí stojí, že pouze jeden titul uvádí, že by mezi oběťmi byli i příslušníci jiných národností. „Kromě Poláků UPA vyhlazovala také Židy, Armény a na Volyni četné

¹⁵² Roszak, Stanisław a Jarosław Kłaczko. *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy*. Warszawa: Nowa Era, 2012.

¹⁵³ Andrzej Brzozowski a Grzegorz Szczepański, *Ku współczesności. Dzieje najnowsze 1918–2006* (Warszawa: Stentor, 2015), 138., Śniegocki, *Wczoraj i dziś*, 79. Zajac, *Dziś historia*, 47.

Čechy.“¹⁵⁴, stojí v titulu *Historie: Stopy času 4*. Jedná se tak o vyjmenování stejných skupin jako v *Usnesení*, a tak zatímco v počtu ukrajinských obětí není dokument příliš konkrétní, v identifikaci další národních skupin je až na jednu výjimku *Usnesení* jednoznačně podrobnější. V jedné učebnici ze sady RVP 2012 se pak při vyčíslení obětí udává, že „celkem bylo zavražděno (podle různých výzkumů) 80-120 tisíc Poláků a několik desítek tisíc Ukrajinců a osob jiných národností sympatizujícími s Poláky.“¹⁵⁵Tento titul však pak už tyto národnosti nepojmenovává.

Celkově proto lze říci, že hlavními pachateli byla podle všech učebnic UPA a hlavními oběťmi byli Poláci. Většina učebnic pak uznává i ukrajinské oběti polských odvetných bojů, čímž tedy zároveň označuje skupiny aktivní v odvetných polských akcích za pachatele.

Co se týká účastníků dalších, tedy těch, které bychom mohli na základě Hilbergova členění zařadit do kategorie „diváka“, jsou v učebnicích zastoupeni ještě Němci a Sověti. Pokud učebnice zmiňují roli Němců, pak jako těch, kteří měli zájem na přiživování nenávisti mezi jednotlivými národnostmi. Některé učebnice zmiňují, že Poláci spolupracovali s Němci, jiné popisují, že se masakrů účastnily i původně Němci vytvořené ukrajinské jednotky SS-Galizien. Sověti jsou zmiňováni jen zřídka kdy, většinou jen jako jedni z nepřátel UPA. V případě volyňského masakru nehrají podstatnější roli, a to i proto, že těmto dvěma skupinám je věnována rozsáhlá pozornost na jiných místech v učebnicích.

3.3 Masakr, podívej! Vizuální doprovod učebnic

Vizuální doprovod učebnic je jejich nedílnou a nikoliv nepodstatnou součástí. Stojí proto za zdůraznění, že co do počtu užitych fotografií k tématu volyňského masakru je možné opět pozorovat výrazný nárůst. Zatímco v učebnicích schválených na základě RVP 2012 se fotografický doprovodný materiál vyskytuje ve třech z osmi učebnic, v případě RVP 2017/18/22 to je ve 13 ze 14 titulů. Přitom dvě nebo více fotografií obsahuje celkem šest učebnic, z toho jedna je ze sady dle RVP 2012. Po stránce doplňkových fotografií tedy lze pozorovat zvyšující se důraz na volyňský masakr, což koresponduje i se zvyšující se akcentací toho tématu v politické diskusi.

Ze třech titulů, které fotografie v učebnicích schválených dle RVP 2012 obsahují, jedna kniha na fotografii vyobrazuje utrpení Poláků, druhá jednotky hrdinné domobrany

¹⁵⁴ Dudek, *Historia 4. Ślady czasu*.

¹⁵⁵ Kozłowska, *Poznajemy przeszłość*, 195-196

Poláků a třetí titul obsahuje dvě fotografie, z nichž jedna ukazuje zmasakrovaná těla Poláků zatímco druhá představuje vojáky Zemské Armády (AK), kteří chránili polské vesnice. V učebnicích schválených podle RVP 2017/18/22 znázorňuje většina fotografického materiálu utrpení, které způsobily útoky UPA. Pět ze třinácti učebnic pak obsahuje i fotografii ilustrující hrdinný boj Poláků – jednotky AK nebo domobrany. Z tohoto souhrnu je tedy patrné, že z perspektivy vizuálního materiálu kladou autoři důraz na polské oběti a o něco méně častěji pak také na polské hrdiny.

Celkově nejčastěji používaná fotografie je z obce Lipniki, kterou UPA napadla 26. března 1943. Černobílá fotografie zobrazuje desítky mrtvých těl ležících na trávě, mezi nimi a v pozadí se nachází živí lidé. Na fotografii je dále zachycen plot a zcela vzadu část poničeného stavení. Vzhledem k tomu, že se na snímku nachází lidské ostatky, je její uvedení velmi citlivé. Tato citlivost by měla být brána v potaz o to více, že se jedná o učebnici, tedy o materiál určený pro žáky základních a středních škol. Jakkoli není vhodné ani nutné porovnávat rozsah různých násilných činů, je zajímavé si povšimnout, že ani kapitoly o holokaustu v učebnicích zpravidla nezahrnují fotografie, na kterých by byla mrtvá těla. Zároveň žádná z učebnic – ani dle RP 2012 ani dle RVP 2017/18/22 – neuvádí autora fotografie, datum jejího pořízení nebo sbírku, ze které snímek pochází.

Fotografie z Lipníků v učebnicích nestojí izolovaně. Autoři jí skrze popisky přiřazují různé interpretace, a právě na ně je vhodné aplikovat koncept aktérství. Kromě odlišného přístupu autorů k označování obětí i pachatelů lze na fotografiích dobře ilustrovat rozdílný důraz na jejich emotivnost. Jednotlivé nuance zachycují tři následující ukázky:

1) *Ostatky obyvatel zavražděných UPA v obci Lipniki v kostopolském okrese na Volyni. Během masakru provedeného 26. března 1943 zemřelo 182 lidí. Fotografie z roku 1943.*¹⁵⁶

2) *Poláci povraždění v obci Lipniki na Volyni v březnu 1943.*¹⁵⁷

3) *Těla Poláků z obce Lipniki na Volyni zavražděných ukrajinskými nacionalisty v březnu 1943. Během pogromu zemřelo 182 obyvatel obce, především Poláků, ale také Ukrajinců, kteří se snažili zachránit své sousedy.*¹⁵⁸

Všechny popisky se shodují v tom, kdy a kde se masakr stal. Ve světle předešlé

¹⁵⁶ Dudek, *Historia 4. Ślady czasu*.

¹⁵⁷ Jolanta Choińska-Mika, *Historia*

¹⁵⁸ Śniegocki, *Wczoraj i dziś*, 79. Śniegocki, *Wczoraj i dziś*, 79.

podkapitoly o přiřazování odlišných rolí lze v popiscích pozorovat rozdílnou kategorizaci jednotlivých aktérů. Zatímco v prvním příkladu jsou zavražděnými „obyvatelé obce“ ve zbylých dvou případech jsou oběťmi „Poláci“ nebo „především Poláci“, přičemž třetí z úryvků pak ještě uvádí i ukrajinské oběti. Pachatelé jsou definováni pouze v prvním a třetím popisku, přičemž v prvním je to organizace UPA a v druhém ukrajinští nacionalisté. Co se týká emočního zabarvení, kromě v posledním úryvku naznačené společenské vazby v podobě „sousedství“, autoři anotací fotografií nevytváří žádný příběh osobnější úrovně. Následující dva úryvky se v tomto ohledu liší:

1) Rodiny hledají těla blízkých mezi oběťmi lidí zavražděnými jednotkami UPA a ukrajinskými rolníky na Volyni. -fotografie, Volyň, 1943.¹⁵⁹

2) Rodiny hledají těla blízkých mezi oběťmi řezi v obci Lipniki v kostopolském okrese na Volyni. Obyvatelé zemřeli z rukou UPA a ukrajinských rolníků. Během ataku na obec útočníci zavraždili 182 lidí, včetně žen a dětí. - fotografie, Volyň, 1943.¹⁶⁰

Autoři už nemluví o tělech zavražděných, ale o „rodinách, které hledají těla blízkých“. Kromě akcentace masakru je tedy využit i prvek újmy jednotlivce – i toho, který přežil, i toho, který nepřežil. Oběti tak není jen zavražděný, ale i přeživší. To se objevuje i u Hilberga, který poukázal, že právě přeživší jsou často při výčtu obětí opomíjeni.¹⁶¹ Zmíněné ukázky by se mohly jevit jako příkladná demonstrace tendence individualizovat a konkretizovat násilí na uvedení konkrétního příkladu. Dle mého názoru však jde o individualizaci pouze vzdálenou. Autoři totiž nepřináší jeden reálný mikro-příběh konkrétní osoby nebo rodiny, ale pouze abstraktní a citově zabarvený popis fotografie. Materiál, který autoři učebnic zvolili, je zpravidla silně emotivní, protože ve většině případů zachycuje mrtvá těla. Z popisků fotografií lze dovodit, že autoři učebnic využívají tyto fotografie ke konkretizaci obecnějších textů o volyňském masakru. Na příkladu snímku z obce Lipniki je možné pozorovat, že autoři fotografie vyžívají – ve větší či menší míře – k individualizaci

¹⁵⁹ (2012, 7)

¹⁶⁰ (2017, c3)

¹⁶¹Hilberg

Mimoходом, je možné si povšimnout, že se tu opět objevuje problém v případě označování pachatelů – není zde pouze UPA, ale i „ukrajinští rolníci“. Oba tituly, ze kterých pochází tyto úryvky jsou od stejného nakladatele, ale jiných autorů. Podobnost popisků mimo jiné ukazuje běžnou praxi recyklace a aktualizace předešlých učebnic. Přičemž v tomto případě došlo k tomu, že novější vydání přidává lokalizaci fotografie i počet obětí. Za povšimnutí také stojí to, že v těchto příkladech nejsou oběti definovány podle národního kritéria.

historie. Všechny učebnice z RVP 2017/18/22, které fotografii uvádí, specifikují, že jde o obec Lipniki, konkretizují tak jedno z míst, kde se masakry odehrály. Jiní autoři využili snímek k vnesení příběhu osobnější roviny – utrpení obětí i přeživších. Ani jedna z učebnic však nepřinesla konkrétní osobní příběh osob na snímku. Fotografie jsou proto spíše ilustrací snahy podtrhnout brutalitu, se kterou byly masakry páčány, než skutečně přinést příběh konkrétních obětí.

Závěr

Tato práce se skrže analýzu narativů učebnic vydaných v rámci sledovaného období let 2012 až 2023 zabývala otázkou, jakým způsobem koreloval vývoj polské politické diskuze ohledně volyňského masakru s vývojem interpretací autorů učebnic. V mnoha aspektech proto reflektovala hojně rozvíjenou akademickou diskusi o vztahu mezi minulostí a současností a také vztahu mezi státem a společností. Celou prací přitom prostupovala myšlenka, že právě učebnice jsou vhodným zdrojem, na kterém tyto spojnice sledovat. Obracela přitom svoji pozornost především na autory učebnic a politický kontext, ve kterém své výukové materiály psali.

Jedním z klíčových výsledků analýzy bylo, že co do důrazu na téma volyňského masakru korespondoval vývoj interpretací této události v učebnicích s politickým důrazem, který byl ve sledovaném období volyňskému masakru v politické debatě přikládán. Tato korelace se odráží především v tom, že zatímco před vydáním *Usnesení o uctění obětí genocidy* se termín genocida v souvislosti s volyňským masakrem v učebnicích neobjevoval vůbec, po přijetí tohoto dokumentu Sejmem jej používala polovina učebnic. V kontextu akademické debaty jde přitom spíše o menšinovou interpretaci této události. Pokud tedy vezmeme v potaz, že PiS udělala pro prosazení této své interpretace řadu kroků, je velmi pravděpodobné, že to byla právě politická diskuse formulovaná stranou Právo a Spravedlnost, která hrála zásadní roli pro zapojení takového termínu do učebnic.

Jednoznačné navýšení důrazu na volyňský masakr lze v učebnicích spatřit také ve významném nárůstu fotografického doprovodu v učebnicích schválených na základě RVP 2017/18/22. Zásadnější rozdíl mezi oběma sledovanými sadami učebnic naopak nelze pozorovat v přiřazování jednotlivých rolí dějinným aktérům volyňského masakru. Všechny zkoumané učebnice z obou RVP označovaly jako hlavní pachatele UPA a jako hlavní oběti Poláky. Většina pak také uznávala, že pachateli byli i Poláci. V ohledu přiřazování aktérských rolí proto nebylo možné pozorovat významnější snahu o přílišnou viktimizaci Poláků, která ve sledovaném období představovala výraznou linku paměťové politiky PiS. Umocňování role Poláků coby obětí se proto nejvíce zrcadlilo právě v užívání termínu genocida. Jak totiž nastínila úvodní kapitola, označení národa za oběť genocidy hraje významnou roli ve vnímání jeho vlastní identity. V tomto kontextu stojí za povšimnutí i zjištění i provedení výzkumu o přiřítání aktérství co do označování volyňského masakru za genocidu. Ukázalo se totiž, že žádná učebnice neoznačuje konkrétního aktéra, který by toto označení užíval. Klíčová role polského státu a strany PiS tak zůstává zcela upozaděna.

V kontextu celého vývoje interpretací volyňského masakru lze jednoznačně konstatovat, že došlo k jejich výraznému posunu. Nejenže se během období 2012 – 2023 stal volyňský masakr nedílnou součástí učebnic, ale byl na něj v průběhu tohoto období kladen zvyšující se důraz. Právě zvýšení důrazu na zásadní roli volyňského masakru v příběhu polských učebnic dějepisu je potvrzením toho, že jsou autoři učebnic v úzkém dialogu se svým dobovým politickým kontextem. Avšak činí tak zpravidla bez toho, aniž by dali tento dialog najevo. Tím se také potvrzuje teze o tom, že učebnice dějepisu jsou v Polsku chápány především v nacionalistických intencích a na pochopení historie jako disciplíny nekladou téměř žádný důraz.

Summary

Through an analysis of the narratives of the textbooks published within the period 2012-2023, this bachelor thesis addressed the question of how the development of the Polish political debate on the Volhynia massacre correlated with the development of the textbook authors' interpretations. In many respects, therefore, it reflected a widely developed academic debate on the relationship between the past and the present, as well as the relationship between the state and society. The idea that textbooks are the appropriate source on which to trace these connections permeated the entire work. In doing so, she turned her attention primarily to the authors of the textbooks and the political context in which they wrote their teaching materials.

One of the key results of the analysis was that in terms of the emphasis on the topic of the Volhynia massacre, the development of the interpretations of this event in the textbooks corresponded with the political emphasis given to the Volhynia massacre in the political debate during the period under study. This correlation is mainly reflected in the fact that while before the Resolution on Honouring the Victims of Genocide was issued, the term genocide did not appear in textbooks in connection with the Volhynia massacre at all, after the adoption of this document by the Sejm, half of the textbooks used it. In the context of the academic debate, this is rather a minority interpretation of the event. Thus, if we take into account that PiS took a number of steps to promote its interpretation, it is very likely that it was the political debate formulated by the Law and Justice party that played a crucial role in the inclusion of such a term in textbooks.

A clear increase in the emphasis on the Volhynia massacre can also be seen in the significant increase in the photographic accompaniment in the textbooks approved on the basis of the RVP 2017/18/22. All the textbooks examined from both RVPs identified the UPA as the main perpetrators and Poles as the main victims. Most also acknowledged that Poles were also the perpetrators. In terms of assigning actor roles, therefore, it was not possible to observe a significant effort to over-victimize Poles, which constituted a distinct line of PiS memory policy in the period under study. The strengthening of the role of Poles as victims was therefore most reflected in the use of the term genocide. Indeed, as outlined in the introductory chapter, the designation of a nation as a victim of genocide plays a significant role in the perception of its own identity. In this context, it is also worth noting the findings of the research conducted on the attribution of agency in terms of labelling the Volhynia massacre as genocide. Indeed, it turned out that no textbook identifies a specific

actor who used this label. The key role of the Polish state and the PiS party thus remains completely overlooked.

In the context of the whole development of interpretations of the Volhynia massacre, it can be clearly stated that there has been a significant shift in them. Not only did the Volhynia massacre become an integral part of textbooks during the period 2012-2023, but it was given increasing emphasis during this period. It is precisely the increased emphasis on the crucial role of the Volhynia massacre in the narrative of Polish history textbooks that confirms that textbook authors are in close dialogue with their contemporary political context. However, they usually do so without making this dialogue explicit. This also confirms the thesis that history textbooks in Poland are understood primarily in nationalistic terms and place almost no emphasis on understanding history as a discipline.

Použitá literatura

[Uved'te pravdivě veškerou literaturu, materiály, se kterými jste pracovali. Citujte podle norem ČSN ISO 690, ČSN ISO 690-2 nebo podle jiných doporučených citačních stylů. Níže je uvedená ukázka citování podle ČSN ISO 690, 690-2.]

Upozornění: Jednotlivé instituty mohou mít svá doporučení ohledně citační normy, aktuální informace vám sdělí vedoucí bakalářského semináře případně vedoucí práce.

Seznam příloh

[uveďte seznam příloh, nejprve napište číslo přílohy, po dvojtečce uveďte její název a do závorek napište, o jaký druh přílohy se jedná – obrázek, tabulka, graf apod.]

Příloha č. 1: Srovnání voličské základny (graf)

Příloha č. 2: Úspěšnost politických stran v letech 2010-2023 (tabulka)